

О. С. РУБЛЬОВ (Київ)

Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського

Восени 1937 р. відбувалася “санация” Соловків: острови треба було “розвантажити” — очікували нові, численні партії в’язнів. Отже, нашвидкуруч фабрикувалися нові “справи” на місцевих старожилів, навіть без звичайних для радянської системи формальних судових засідань ухвалювалися вироки, за якими проводилися масові страти.

Так, 9 жовтня 1937 р. особлива трійка Управління НКВС СРСР по Ленінградській області у позасудовому порядку розглянула справу № 103010-37 Оперативної частини Соловецької в’язниці Головного управління держбезпеки НКВС СРСР по обвинуваченню 134 “українських буржуазних націоналістів, засуджених на різні терміни за контрреволюційну націоналістичну і терористичну діяльність в Україні, які, залишаючись на попередніх контрреволюційних позиціях, продовжуючи контрреволюційну шпигунську терористичну діяльність, створили контрреволюційну організацію “Всеукраїнський націоналістичний блок...”” Формулювання у справі свідчать, що завели її про людське око — для звітності. Адже важко уявити, наприклад, на користь якої держави могли вести шпигунську діяльність в’язні цієї відірваної від навколишнього світу, однієї з найбільш суворих тюрем СРСР. Та й жодного з них не допитували щодо належності до згаданої “контрреволюційної організації”.

Список “шпигунів” відкривав колишній дійсний член ВУАН М. І. Яворський, був у ньому й другий академік — географ С. Л. Рудницький, а також багато інших українських інтелігентів, переважно науковців, викладачів, літераторів. Серед них було чимало вихідців із західноукраїнських земель, а саме: В. І. Атаманюк-Яблуненко, В. В. Баб’як, О. І. Бадан-Яворенко, М. Л. Баран, Я. С. Войтюк, П. І. Демчук, В. Ф. Дідушок, М. Ірчан, М. А. Качанюк, М. К. Козоріс, М. Т. Косар-Заячківський, Лесь Курбас та ін.¹

Попри відверту надуманість обвинувачення вирок був надзвичайно жорстоким стосовно усіх згаданих осіб — вища міра покарання. Він виконаний 3 листопада того ж року.

Серед “українських буржуазних націоналістів”, засуджених 9 жовтня і страчених 3 листопада 1937 р., був і Михайло Михайлович Лозинський... Про цю непересічну постать ще майже не згадується у сучасній національній історіографії, за винятком цікавої розвідки доцента Львівського університету ім. І. Франка О. М. Сухого².

М. М. Лозинський народився 30 липня 1880 р.³ у с. Бабині Калуського повіту (Східна Галичина) на території колишньої Австро-Угорщини (нині — с. Бабин-Зарічний Калуського району Івано-Франківської області).

Виходець із незаможної родини, він вже з 3 класу гімназії змушений був заробляти на навчання приватними уроками. Соціальне походження Лозинського спричинило й те, що його суспільно-політична свідомість формувалася під впливом радикальної партії Галичини, насамперед творів І. Франка. У 1899—1901 рр. він був активним членом цієї партії та співробітником її друкованого органу — “Громадського голосу”.

Після закінчення гімназії 1900 р. М. М. Лозинський вступає на юридичний факультет Львівського університету, починає співпрацювати у львівському щоденнику “Діло”, органі національно-демократичної партії, хоча не був її членом.

У 1901—1903 рр. Лозинський навчався на юридичному факультеті Віденського університету, згодом разом з дружиною жив у Цюріху (Швейцарія).

Брак засобів для існування змусив подружжя повернутися до Львова, де Михайло Михайлович шукає заробітків як журналіст, літератор, перекладач. Допомагають йому у цьому, зокрема, М. С. Грушевський та І. Я. Франко, даючи можливість робити переклади, писати статті для редакovanого ними “Літературно-наукового вісника”. На початку 1906 р. Лозинський стає кореспондентом київського українського часопису “Громадська думка” (згодом — “Рада”), у середині того ж року запрошений на посаду редактора “Діла”.

Російська революція 1905—1907 рр. відкрила перед українським національним рухом нові можливості. 1907 р. молодий журналіст вперше відвідав Київ і відтоді майже щороку бував у цьому місті, а також в Одесі, Харкові, Варшаві, Вільно, Москві, Петербурзі, розширюючи і поглиблюючи свій світогляд. Регулярні відвідини ним, галичанином, Російської імперії тривали до початку першої світової війни.

Знайомство М. М. Лозинського спочатку у Львові, а згодом у Відні й Цюріху з представниками російської та української політичної еміграції, діячами міжнародного соціал-демократичного руху вплинуло на формування його політичного світогляду: у міжнародному соціалістичному русі він став відомий як прибічник анархо-комунізму школи Бакуніна-Кропоткіна. Але анархізм Лозинського мав виразне українське національне забарвлення, і будь-яку політичну партію або течію він оцінював насамперед з точки зору її ставлення до національного питання. Саме тому не викликала у нього симпатій програма російської соціал-демократії з притаманними їй централістськими тенденціями, а теорію і практику ППС він розцінював як різко шовіністичні.

Як неприхильні для майбутнього відродження українського народу характеризував Михайло Михайлович публікації “батьків” наукового соціалізму, присвячені революційним подіям 1848 р. 1906 р. спочатку як стаття, а невдовзі й окремим виданням побачила світ брошура Лозинського з аналізом поглядів К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Лібкнехта щодо відбудови Польської держави (тобто історичної Польщі у кордонах 1772 р.)⁴. “І не є се несвідомість річи, що творці соціальної демократії заговорили про відбудоване історичної Польщі, засуджуючи тим самим на національно-політичну смерть українців, литовців і білорусів, — хоч у такій справі і у таких людей і несвідомість не оправдане, — тільки свідоме становище соціально-демократичних державних централістів”⁵, — підсумовував свої роздуми автор.

Плідна праця Лозинського-журналіста знайшла відображення у численних статтях, перекладах, вмішених протягом 1900—1917 рр. у різних друкованих органах. Значна їх частина згодом видана окремими книжками (певна кількість цих брошур — уже в роки першої світової війни — була надрукована коштом “Союзу визволення України” у Відні)⁶.

Невідомо, як складалася б подальша доля М. М. Лозинського, коли б не вибухнула перша світова війна, а згодом не розпочалася доба українських визвольних змагань 1917—1920 рр. Цілком можливо, що, залишивши юнацькі поривання, він надалі був би звичайним галицьким газетярем, обтяженим великою родиною, з щоденними турботами про хліб насущний, а в пам’яті нащадків залишився б лише як один з багатьох місцевих українських журналістів, які співпрацювали з М. Грушевським у львівській період життя ученого, були особисто знайомі з І. Франком, М. Павликом та іншими відомими діячами свого часу (відрізняючись від колег хіба що досить екзотичними — анархо-комуністичними — політичними уподобаннями, рідкісним для Галичини безбожництвом і як наслідок впертим небажанням хрестити власних дітей).

Та сталося інакше. Свідомий українець, М. М. Лозинський вітав створення і діяльність Центральної Ради, негативно поставився до більшовицького перевороту, схвалив Брестський мир і прихід у Наддніпрянську Україну австро-німецьких військ. Натомість різко негативно він оцінював гетьманський переворот і проголошення Української Держави П. Скоропадського, критикував їх на шпальтах львівського “Діла”, будучи певний час його головним редактором.

Крах Австро-Угорщини восени 1918 р. і кардинальна зміна ситуації у Східній Галичині, проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, початок польсько-української війни за Львів змусили його залишити становище стороннього (хоча і зацікавленого) спостерігача і поринути у вир подій. На початку листопада Лозинського кооптовано до Української Національної Ради. У лютому 1919 р. він як член української делегації брав участь у переговорах з комісією Антанти на чолі з французьким генералом Ж. Бартелемі, яка запропонувала воюючим сторонам перемир’я і демаркаційну лінію, вигідну Польщі.

10 березня 1919 р. у Станіславі на пропозицію Президента Української Національної ради ЗОУНР (Західної області УНР — так стала називатися ЗУНР після злуки з Українською Народною Республікою) Є. Петрушевича⁷ Лозинського було призначено товаришем (заступником) державного секретаря закордонних справ ЗОУНР і доручено йому керівництво секретаріатом (держсекретар закордонних справ В. Панейко тоді перебував на Паризькій мирній конференції як заступник голови делегації УНР)⁸.

17 квітня 1919 р. М. М. Лозинський вирушив до Парижа як голова Надзвичайної делегації ЗОУНР для вирішення спірних питань між ЗОУНР і Польщею. Разом з ним виїхали полковник Д. Вітовський та доктор О. Кульчицький. У Парижі члени Надзвичайної делегації ЗОУНР були включені до складу делегації УНР (Лозинський і Вітовський — як делегати, Кульчицький — як урядовець)⁹.

Звільнений з посади делегата у Парижі згідно з листом диктатора ЗУНР Є. Петрушевича від 12 грудня 1919 р., М. М. Лозинський став приватною особою. На початку 1920 р. він з родиною оселився у німецькому місті Гейдельберзі, періодично виїжджаючи звідити у справах до Берліна, Відня, Парижа та Праги.

З організацією 1921 р. Українського вільного університету (УВУ)¹⁰ у Відні (восени того ж року переведений до Праги) Лозинський працював у ньому ординарним професором міжнародного права аж до 1927 р. — часу свого виїзду в УСРР. У першому семестрі роботи УВУ, який розпочався 24 січня 1921 р. у Відні, на факультеті права і суспільних наук професор Лозинський читав такі курси: монархія і республіка, існуючі держави, парламентарна та радянська форми влади. Восени того ж року (вже у ЧСР) він увійшов до складу першого Сенату УВУ у Празі (1921/22 навчальний рік), виконуючи у ньому функції економічного референта (квестора)¹¹. Незабаром було видано конспект його лекцій з міжнародного права¹².

У травні 1921 р. у Гейдельберзі М. М. Лозинський завершив свою, мабуть, найвідомішу працю “Галичина в рр. 1918—1920”, що містить відомості й узагальнення, цінні і для сучасних істориків українських визвольних змагань¹³. У “Передньому слові” викладено авторську концепцію книги: “В сій праці поклав я собі за задачу дати огляд політичної історії української Галичини в часі творення української державности.

Оброблення праці не є рівномірне. Наскільки я сам був учасником подій, має вона до деякої міри мемуарний характер. Там знов, де треба було опиратися виключно на документи (акти державної влади, преса і т. п.), я мусів обмежитися матеріалом, який міг зібрати в еміграційній обстанові. Через те окремі часті праці неоднаково повні й оброблені.

Та все-таки я думаю, що ліпше видати працю в такому виді, в якому її тепер міг написати, ніж відкладати її до того невідомого часу, коли можна буде зібрати й використати весь матеріал. І в такому виді — сподіюся — вона сповнить свою задачу”¹⁴.

Повертаючись до власної обіцянки, яку він дав після виходу з уряду, а саме: підготувати і видати книги “Справа Східної Галичини на Міровій конференції” та “При державній праці (Львів—Станиславів—Париж)”, Лозинський зауважив: “Випускаючи сю працю, я до певної міри сповняю також висше зазначену обітницю, бо представлення справи Східної Галичини на Міровій конференції ввійшло в цілости в сю працю, а так само ввійшла сюди значна часть матеріалів і уваг, які мали ввійти в другу з заповіджених праць”¹⁵.

Наступного року дослідження М. М. Лозинського було опубліковане коштом Українського соціологічного інституту у Відні під керівництвом М. С. Грушевського як п’ята книга серії “Українська революція. Розвідки і матеріали”.

У передмові “Від видавництва” М. С. Грушевський звертався до читачів: “Отся книга М. Лозинського служить доповненням праці П. Христюка, що подає загальний начерк історії революції на великій Україні. Український Соціологічний Інститут бажав би доповнити сей начерк подібними працями про розвій подій в тих же роках в таких краях, як Закарпатська Україна, Бессарабія, Крим, Кубань, українські кольонії на Далекім Сході”¹⁶.

Після рішення Конференції амбасадорів Антанти від 14 березня 1923 р., яке санкціонувало окупацію Польщею Східної Галичини¹⁷, Є. Петрушевич, повернувшись з Парижа, переїхав з Відня до Берліна і звернувся до М. М. Лозинського з проханням викласти свою думку про тогочасне політичне становище. Професор у меморандумі рекомендував і надалі не визнавати польську державність, права Польщі на окупацію західноукраїнських територій, пропонував зберегти закордонний центр ЗУНР, а також підтримувати у краї національно-революційну боротьбу.

У червні того ж року Є. Петрушевич запропонував Лозинському увійти до числа його найближчих співробітників. Той погодився, і їх співпраця тривала до кінця 1924 р., коли внаслідок особистих розходжень раптово припинилася.

Під час розмови Петрушевича з Лозинським перший виклав своєму візаві власне бачення ситуації, яке зводилося до того, що визволити українські землі від польського панування можна лише за допомогою міцного Радянського Союзу. Який соціальний лад буде в майбутньому у Галичині — справа прийдешнього, а на сьогодні це не настільки важливо, нехай навіть він буде і комуністичний¹⁸. Тоді ж Лозинський дізнався про контакти Є. Петрушевича з Українською військовою організацією та її керманічем — полковником Є. Коновальцем. Ці взаємини були напруженими: УВО не хотіла підкорятися, а прагнула відігравати роль самостійного і рівноправного партнера.

Наприкінці 1923 р. за дорученням Є. Петрушевича професор встановив зв’язки з радянськими дипломатами у Празі і відтоді аж до виїзду у Харків постійно перебував у полі тяжіння Повпредства СРСР у ЧСР. Бесіди з повпредом В. О. Антоновим-Овсієнком, стали контакти з радниками Н. М. Калюжним та А. Т. Приходьком, які представляли інтереси УСРР (вони були комуністами з виразним національним обличчям — обидва в минулому українські есери, згодом — боротьбисти), сприяли зміцненню радянофільських поглядів емігранта, спрямовуванню думок і дій М. М. Лозинського у потрібне для радянської зовнішньої політики річище. Влітку 1926 р. у кабінеті Калюжного галицький політик познайомився з К. А. Максимовичем, заступником

Уповноваженого НКЗС СРСР при харківському уряді й водночас одним з керівників Компартії Західної України.

Михайло Михайлович (широко освічена людина високої інтелектуальної культури — він вільно володів польською, німецькою та французькою мовами) готував і вмщував (погоджуючи з Повпредством СРСР) у різних західноєвропейських виданнях статті з питань міжнародної політики, насамперед ситуації у Східній Галичині та навколо неї, що висвітлювали проблеми з прихильної до СРСР точки зору. Деякі редакції за публікацію статей вимагали грошей, і фінансування цих видатків брало на себе радянське Повпредство у Празі. Так, у кошторисі витрат на закордонну українську роботу на 1925/26 фінансовий рік, складеному апаратом Уповнаркомзаксправ при РНК УСРР, у статті видатків “на Прагу”, зокрема, зазначалося: “Організація інформування європейської преси (через Лозинського) — 600 крб.”¹⁹

Втім, далеко не всі пропозиції М. М. Лозинського сприймалися позитивно радянською стороною. Наприклад, 26 лютого 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання “Проект емігранта Лозинського щодо створення політичного центру із західноукраїнської еміграції” і після обговорення відхилило цю пропозицію²⁰. Не на користь професора склалася ситуація й на засіданні комісії із закордонних справ політбюро ЦК КП(б)У 21 серпня того ж року. Після доповіді А. Т. Приходька “Про в'їзд Лозинського в СРСР” спочатку було ухвалено: “Не заперечувати”. Але незабаром цей пункт порядку денного викреслили з протоколу²¹.

Згадані дії партійно-державного керівництва УСРР мали свою логіку. Це яскраво ілюструє рішення тієї ж комісії від 4 травня 1926 р., коли розглядалося аналогічне прохання Є. Петрушевича. Тоді вирішили: “Беручи на увагу, що з виїздом Петрушевича з Берліна його місце представника УНДО займе більш ворожа нам група явно угодового характеру, вважати приїзд Петрушевича в УСРР недоцільним”²². Отже, у праві на громадянство УСРР колишньому диктаторові ЗУНР відмовили, натомість владні структури радянської України не припиняли надавати фінансову допомогу йому особисто, його політичному угрупованню та друкованим органам.

Очевидно, з аналогічних мотивів визнали за доцільне ще деякий час не давати дозволу на приїзд в УСРР М. М. Лозинському: за кордоном він був ще необхідний і з точки зору відповідного інформування західноєвропейської преси та громадської думки, і з погляду радянофільського впливу на емігрантське середовище.

Як зазначалося у довідці апарату УНКЗС СРСР у Харкові (травень 1926 р.), центр радянофільства знаходиться у Празі. Головним чином це технічна інтелігенція, професура, студентство. “Основний настрій цих кіл, — наголошувалося у документі, — виїхати в радянську Україну, докласти своїх знань на радянській роботі, не провадячи боротьби з радянським урядом. Студентство живиться надією — по закінченні своїх навчальних закладів потрапити в Україну і лояльно працювати”²³. Серед лідерів радянофілів називалося, зокрема, прізвище професора УВУ, географа С. Л. Рудницького. Його колега Лозинський у довідці не згадувався, проте, безперечно, був одним із провідників радянофілів.

Аргументацію радянофільській пропаганді постачала не лише Антанта своїм рішенням від 14 березня 1923 р. стосовно Східної Галичини, але і зміна курсу (здавалося, серйозно і на тривалий час) правлячої в СРСР більшовицької партії: нова економічна політика та “українізація” в УСРР (починаючи з відомої постанови ВУЦВК і РНК УСРР “Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови” від 1 серпня 1923 р.).

За цих обставин неважко зрозуміти природне бажання М. М. Лозинського як свідомого українського інтелігента залишити емігрантське середовище, мати власний дах над головою на рідній землі і працювати задля піднесення культури і добробуту свого народу.

Подальша еволюція поглядів Лозинського в напрямку націонал-комунізму відображена в останній в еміграції його значній праці “Уваги про українську державність”, знову ж таки підготовленій за погодженням з радянським дипломатичним представництвом у Празі, яку надрукувало Українське робітничє товариство “Єдність” у Відні (очевидно, за радянські гроші)²⁴.

Автор поборював поширений в еміграції погляд, що “Українська Соціалістична Радянська Республіка є тільки особливою формою російсько-більшовицької окупації України”, і стверджував, що “Радянська Україна стає національним і державним центром усіх українських земель, основою для здійснення соборної української державности”²⁵. Завершувалася книга своєрідною політичною програмою, зверненою до української еміграції: “Тільки стоячи на твердому ґрунті існуючої української радянської державности, можна розв’язувати як слід міжнародні питання з погляду інтересів України.

І тільки стоячи на сьому ґрунті, стане ясно, що на випадок нападу ворожих сил на Україну весь український нарід мусить обороняти Українську Радянську Державу, змагаючи до того, щоб вона обняла всі українські землі”²⁶.

За політичними деклараціями та прилюдними виступами у пресі були здійснені й практичні кроки, котрі свідчили, що тогочасні переконання Лозинського були цілком щирими. Восени 1926 р. він від імені усієї родини подав заяву з проханням надати радянське громадянство. Цього разу питання було вирішене позитивно: у квітні 1927 р. до УСРР виїхали сини професора, у вересні того ж року в радянську Україну вирушив і сам Михайло Михайлович (згодом, у квітні 1928 р., до Харкова прибула дружина, останньою, у травні 1931 р., після завершення навчання в ЧСР до родини приєдналася донька).

По дорозі до СРСР М. М. Лозинський на день зупинився у Львові, де зустрівся з відомими галицькими політиками Костем та Дмитром Левицькими, а також Дмитром Паліївим. До К. Левицького та його родини реемігрант завітав із прощальним візитом ввічливості, не маючи наміру вести бесіду на політичні теми. З двома ж іншими у нього відбулися ґрунтовні розмови.

Тодішнього голову ЦК Українського національно-демократичного об’єднання М. М. Лозинський запитав, що він повинен передати харківським урядовцям про політику УНДО (помилково розраховуючи, що відразу по приїзді матиме аудієнції у Л. М. Кагановича, Г. І. Петровського та В. Я. Чубаря). І дістав відповідь, що для Д. Левицького радянська Україна — лише тимчасовий перехід до справжньої української державности, але за певних обставин УНДО не проти кооперування з більшовиками, шкода лише, мовляв, що тут, у Галичині, бракує розумних більшовиків.

Д. Паліїв (родину якого добре знав Лозинський), дізнавшись про переїзд професора через Львів, зайшов попрощатися, вибачився за ненадрукування свого часу у львівській пресі якоїсь статті Михайла Михайловича. Водночас цей представник праворадикальної течії УНДО висловив здивування рішенням Лозинського, згадав власне перебування у Харкові (1925 р. за дорученням Є. Коновальця Д. Паліїв від імені УВО вів переговори з харківським урядом про можливу співпрацю проти Польщі, які не дали, проте, позитивних результатів), наголосивши при цьому, що перше приємне враження від українізації невдовзі змінилося у нього гнітючим настроєм від браку свободи. Та навряд чи така

песимістична оцінка співрозмовника могла зупинити професора, тим більше, що в Харкові вже перебувала частина його родини.

Того ж дня з прощальним візитом Лозинського відвідав також його знайомий по Празі Мирон Коновалець, брат полковника²⁷.

15 вересня 1927 р. М. М. Лозинський перетнув кордон СРСР, затримався на деякий час у Києві, а згодом виїхав до Харкова, де й оселився...

20 жовтня 1927 р. колега Лозинського по УВУ, професор Д. І. Дорошенко повідомляв у листі до В. К. Липинського: "Галичани потроху перекочують на схід. Лозинський виїхав до рад[янської] України, випрохавши у чеського уряду 5 000 корон на дорогу. Чехи дали гроши, але тепер стягають їх з Укр[аїнського] ун[іверсите]ту по 1 000 корон місячно. Рудницький виїхав торік. Він до самого останку заперечував, що їде, і заявив про це лиш 2-го жовтня, по тому, як 1-го дістав платню за місяць жовтень вперед з ун[іверсите]ту. Тоді за кілька день зібрався й виїхав. Дністрянського вибрали в київські академики, й він мав також їхати, але виявилось, що київські академики дістають не 380 карб. в місяць, а 180, то це його і здержало"²⁸.

У свою чергу, 27 січня 1928 р. С. Л. Рудницький повідомляв з Харкова професору УВУ С. Дністрянському у Прагу: "Тут є вже від довшого часу Лозинський з синами. Мама й д[очка] будуть на. — *О.Р.* разі. Лозинський велів Тебе широ поздоровити [з обранням академіком ВУАН. — *О.Р.*]. Часами заходжу до него"²⁹.

З 1 жовтня 1927 р. М. М. Лозинський викладав у Харківському інституті народного господарства. 21 лютого 1928 р. ректорат ХІНГУ, "маючи на меті посилення в Інституті викладання з укромови", письмово звернувся до Головнопрофосвіти НКО УСРР з проханням "затвердити штатним професором ХІНГ тов. Лозинського". У зв'язку з тим, що останній не мав повного штатного навантаження, керівництво вузу просило "асигнувати додаткові кошти для його навантаження по викладанню відповідних дисциплін"³⁰.

9 березня Кваліфікаційна комісія Держнаукметодкому НКО звернулася до професора Українського інституту марксизму-ленінізму М. І. Яворського з проханням визначити політичне обличчя та "ідеологічний бік праць" Лозинського (відверто підстраховуючись, оскільки це питання вже неодноразово ретельно вивчалось й дипломатичними представниками України в Празі, й ДПУ та й самим апаратом НКО, перш ніж запросити Михайла Михайловича до УСРР). У відповіді тогочасного лідера вітчизняних істориків-марксистів від 10 березня 1928 р. "з висоти партійного Олімпу" (вислів Лозинського) повідомлялося: "Проф. Лозинський М. М. відомий з дореволюційних часів — анархіст сказати б, до останніх років, зокрема за часів революції в Галичині займав позицію *немарксистську*. Це особливо виявляється в його праці "Українська революція — Галичина 1918—1920 р.", що вийшла 1922 р. Але з марксизмом пр[оф]. Лозинський завжди був знайомий, хоч не поділяв його, працюючи в націоналістичних організаціях як публіцист. Цей одпечаток і носять його розвідки, писані до 1924 р.

Після 1924 р. проф. Лозинський займав став (так у тексті. — *О.Р.*) платформу діалектичного матеріалізму, що вже наглядно видно з його останньої праці "Уваги до української державности" з 1927 р. Хоча й в ній автор ще не цілком одійшов од своїх старих поглядів, хоча цілком залишив те, що в його було з анархістичної платформи.

Я гадаю, що пр[оф]. М. Лозинського цілком безпечно можна використати на роботі й посаді професора держ[авного] права. Проф. Лозинський, між иншим, вже працює в Інституті марксизму в Комісії вивчення рев[олюційної] боротьби на Зах[ідній] Україні"³¹.

Лише після такої рекомендації розпорядженням по Управлінню профосвіти НКО від 13 березня М. М. Лозинського затвердили з 1 січня 1928 р. штатним професором I групи ХІНГУ з спеціальності “Міжнародне право”. Документ підписаний заступником наркома освіти А. Т. Приходьком, знайомим Лозинського з празьких часів³².

Перші три роки роботи у Харкові були для Лозинського важкими з огляду на потребу привичаїтися до місцевих умов, довести свою наукову й педагогічну кваліфікацію, налагодити стосунки з колегами, розібратись у хитросплетіннях ідеологічної атмосфери. Як свідчив він згодом: “В Харкові НКО устроїв мене на роботу в Інституті народного господарства як професора міжнародного права і дійсного члена науково-дослідчої катедри права. Це устроєння йшло дуже поволі, на посаді професора мене затверджено аж в лютому чи березні 1928 р. і навантажено ріжними побічними дисциплінами, як історія Заходу, лад буржуазних держав тощо, бо основні виклади з міжнародного права мав проф. Гладстерн, за якого стояла і стара професура, і адміністрація, і партійці, його аспіранти, так, що мене вважали за “інтруза” (“непроханого гостя” (польськ.) — *О.Р.*), цебто накиненого Наркомосом”. Почасти таке ставлення до професора мало місце й у Всеукраїнському комуністичному інституті радянського будівництва та права, куди він перейшов після реорганізації ХІНГУ.

Весь цей час Лозинському доводилося воювати за “місце під сонцем”, доводити свою фахову кваліфікацію. Лише з від'їздом професора О. М. Гладстерна до Москви (жовтень 1932 р.) він дістав можливість більш-менш спокійно працювати.

Вже після першого року роботи у Харкові М. М. Лозинський дійшов невтішного для себе висновку, зіткнувшись із безліччю проблем взаєминах з колегами та студентами: “Мое нещастя в тому, що я — галичанин. Тут галичан ніхто не любить. Старша руська публіка ставить до них вороже — як до большевицького зняряддя для українізації (вічні розмови про “галицьку мову”). Старші місцеві українці ставляться ще гірше, вважають галичан за “зрадників” та “большевицьких наймитів”. А радянський актив і партійці теж їх вважають за щось окреме від себе. Мені це особисто дуже боліло”. Щодо закидів у “галицькій мові” Михайло Михайлович докладніше пояснював: “Це останнє все мені пригадували тутешні люде, як українці, так і руські, вишукували — аж до неприличности — “галицький акцент” в мой мові, бачили його навіть там, де були зах[ідно]європейські елементи, прим[іром] у вимові чужих слів. Це мені особливо остогидло”³³.

По кількох місяцях перебування в УСРР правник пригадав, очевидно, свою розмову з Д. Паліївим у Львові і оцінку останнім гнітючої атмосфери відсутності особистої свободи, яка огортала будь-якого рядового громадянина радянської України (М. С. Грушевський передавав це словами “почуте пильного ока над усім”).

У березні 1928 р. до Києва приїжджав західноукраїнський науковець М. М. Кордуба, який брав участь у жалобному засіданні Історичної секції ВУАН, присвяченому 20-річчю смерті В. Б. Антоновича. Ділячись з читачами “Діла” своїми київськими враженнями, особливий наголос він зробив на кардинальних вадах пануючої в радянській Україні системи: “Хоч як воно звучатиме парадоксально, бо саме під політичним оглядом все там пішло в шкереберть, приходиться сконстатувати, що в прирівнянні до передвоєнної доби саме політичне положення громадян ще найменше змінилося. Остала ця ж сама поліційна система надзору і настирливої, дошкульної контролю приватного життя, ця ж сама самоволя уряду і брак захисту перед цією самоволею, ще більша, чим за старого режиму, нетолеранція до всякої критики або хоч би відмінної думки...”³⁴.

Відчув це дуже швидко і М. М. Лозинський. Наприклад, 2 серпня 1928 р. йому надіслав листа з Берліна І. Проць, редактор “Українського прапора”, органу Є. Петрушевича. Відповідав адресант на звернення до нього Михайла Михайловича. Приватний лист, що пересилася через Повпредство СРСР у Німеччині, за вказівкою заступника Уповноваженого НКЗС І. Ю. Кулика перлюстрували, машинописні копії надіслали “для відома” секретарям ЦК КП(б)У С. В. Косіору та П. П. Любченку, а також заступнику голови ДПУ УСРР К. М. Карлсону. І лише після цього оригінал віддали адресату³⁵. Не дивно, що протягом 1928—1929 рр. М. М. Лозинський свідомо звів до мінімуму листування із закордонном, збагнувши, що у “фортеці в облозі” (тобто сталіністському СРСР) діють власні “правила гри”, за одним з яких громадянам “країни соціалізму” не рекомендувалося вести кореспонденцію із навколишнім світом.

Поряд з викладацькою роботою професор Лозинський проводив значну наукову діяльність, був активним дописувачем тогочасної республіканської періодики. Зокрема, на шпальтах харківського щомісячника “Червоний шлях” регулярно (іноді 4—5 разів на рік) з’являлися його статті з оглядом поточних подій міжнародного життя³⁶.

Людина непересічних здібностей, надзвичайно енергійна, сповнена творчих задумів, М. М. Лозинський швидко зрозумів, що в країні його перебування (на рідній — не своїй землі) піднести власний статус “рядового професора” до рівня хоча б завідуючого кафедрою можна лише за неодмінної умови — мати партаквиток у кишені. Приблизно з 1930 р. бажання стати членом КП(б)У перетворюється на своєрідну ідею фікс науковця. Він докладає до цього максимум зусиль, використовує харківські знайомства, неодноразово розмовляє з наркомом освіти М. О. Скрипником³⁷. У професора, очевидно, складалося враження, що нарком не зовсім прихильно ставиться до справи його “партизації”. Проте факти, наведені секретарем ЦК КП(б)У П. П. Любченком у промові “Огонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильниках” 22 листопада 1933 р. на об’єднаному пленумі ЦК та ЦКК КП(б)У, свідчать про протилежне.

Панас Петрович запевнив присутніх, що можна “назвати десятки фактів наполегливості” покійного Скрипника “в обороні націоналістів”. Серед тих, що їх навіть промовець, був і такий: “Напосідливо тягнув він (М. О. Скрипник. — *О.Р.*) до партії професора Лозинського, члена центру УВО. Вже наприкінці 1932 р. викликав він до себе секретаря осередку, вимагаючи прийняти Лозинського до партії”³⁸. Тиражована республіканською пресою ця доповідь надала Лозинському сумну “популярність”.

Але це було дещо згодом...

У березні 1931 р. у зв’язку з арештами у справі “Українського національного центру” львівське “Діло” сповістило читачів: “Польські джерела повідомляють, будьто би ДПУ впало на слід великої української націоналістичної організації, яка приготувляла змову для відірвання України від СРСР [...]. Змову викрили. Арештували багато старшин-українців і емігрантів із Сх[ідної] Галичини. [...] Арештували теж члена ВУАН, проф., д-ра Михайла Лозинського зі Львова [...]. Більшість арештованих заслали на Соловецькі острови”³⁹.

Відомості про Лозинського не відповідали дійсності, і професор, який тоді ще перебував на волі, на прохання харківського часопису “Західна Україна” написав і надіслав спростування до львівського тижневика комуністичного напрямку “Сила”⁴⁰.

Час Михайла Михайловича прийшов через два роки — 21 березня 1933 р. за обвинуваченням у приналежності до “Української військової організації” він опинився за ґратами⁴¹. 13 квітня того ж року в’язень написав заяву до Колегії ДПУ, в якій висловив бажання “порвати з усім

тим моїм протирадянським минулим, яке привело до мого арештування, розказати абсолютно все, що знаю про цю організацію, її діяльність та її членів". Наприкінці він зазначив: "...Прошу вибачення, що так довго відтягував складення цієї заяви" ⁴².

Вибачатись не було за що: Михайло Михайлович був лояльним (можливо, навіть занадто) громадянином УСРР, своєрідним "безпартійним більшовиком" і, безперечно, не належав до антирадянського підпілля, не відвідував таємних зібрань змовників-контрреволюціонерів. Він не закладав вибухівку у будинку Держпрому, не чатував з кинджалом у кишені в приймальній Г. І. Петровського або В. Я. Чубаря, влучний постріл його револьвера не загрожував життю секретарів ЦК КП(б)У, а кинута ним граната — автомобілю й персоні В. А. Балицького. Він був людиною інтелектуальної праці, і його руки звично тримали перо чи гортали сторінки книг. Це і була його "зброя", яку, втім, він з 1924 р. беззастережно віддав на службу пануючому у радянській Україні режиму, котрий, здавалось, ось-ось мав забезпечити процвітання рідного народу, піднесення його культури, освіти, науки...

Чому Михайло Лозинський, правник за освітою і покликанням, 13 квітня 1933 р. пішов всупереч власному фаху і сумлінню й написав покайну заяву?

Як можна зрозуміти із матеріалів слідства у "справі" УВО та реабілітаційних матеріалів, методи безпосереднього фізичного впливу (тобто жорстоке побиття та ін.) на початку 30-х років слідчими ДПУ ще широко не застосовувалися. Це прийшло пізніше — в другій половині десятиріччя. А поки що цілком вистачало й таких "випробуваних" методів, як психологічний тиск, погрози, слідчий "конвеєр", позбавлення сну упродовж кількох діб.

Зокрема, один з підсудних у "справі" УВО М. М. Теслюк 14 травня 1956 р. так відповів на запитання, чи застосовувалися щодо нього під час слідства у 1933 р. "засоби фізичного впливу — побиття та інші знущання": "Ніхто фізичних засобів впливу або інших безпосередніх знущань щодо мене не застосовував і не припускався, але [...] мене тривалий час допитували до ранку. Слідчий відпочивав вдень, проте я майже був позбавлений сну, оскільки вдень будь-який відпочинок на койці адміністративної в'язниці був заборонений". Інший підсудний у цій самій "справі" М. Т. Чехович згадував: "Незаконність слідства полягала у застосуванні методів психологічного впливу — слідство конвеєром протягом 11 діб, утримування на самому лише голодному пайку, неодноразові виводи нібито на розстріл та ін." ⁴³

У випадку з М. М. Лозинським ДПУ не довелося долати значних перешкод: люблячий батько і чоловік, Михайло Михайлович, насамперед, переживав за долю своєї родини. І на цьому безпомилково зіграло слідство. 13 квітня 1933 р. з'явилася згадана вище заява, в якій, зокрема, вказувалося: "Прохаю також пошадити мою сім'ю і дати моїм дітям змогу бути корисними робітниками радладу" ⁴⁴.

23 вересня того ж року судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР М. М. Лозинський був засуджений до десяти років виправно-трудових таборів і 10 грудня 1933 р. етапований на Соловки ⁴⁵. Перебуваючи в ув'язненні, науковець неодноразово звертався до владних структур СРСР з проханням про реабілітацію та звільнення. Наприклад, 10 серпня 1934 р. він адресував таке клопотання наркомун внутрішніх справ СРСР Г. Ягоді, 20 лютого 1936 р. — безпосередньо Й. Сталіну (ці листи, на жаль, не вдалося відшукати). 24 березня та 8 травня 1937 р. аналогічні звернення були направлені наркомун внутрішніх справ М. І. Єжову. Згодом були 9 жовтня та 3 листопада 1937 р. ...

Питання про реабілітацію правника порушив 24 серпня 1956 р. директор Інституту суспільних наук АН УРСР, професор

І. П. Крип'якевич. У його зверненні до ЦК КПУ та Прокуратури УРСР містилося прохання “дати правдиву оцінку одному з відомих західноукраїнських діячів М. Лозинському”. Поряд з об'єктивними відомостями про Михайла Михайловича лист містив і неточну інформацію (наприклад, що Лозинський 1920 р. “працював в Галревкомі, де відав питаннями міжнародних зв'язків”) ⁴⁶. Як би там не було, але це клопотання ініціювало реабілітаційний процес. Додатковий імпульс цій справі надала заява вдови Лозинського — Марії Рафаїлівни, надіслана 30 серпня 1956 р. із Караганди на ім'я Генерального Прокурора СРСР Р. А. Руденка ⁴⁷.

27 листопада 1956 р., ймовірно, на запит Прокуратури та КДБ УРСР І. П. Крип'якевич підготував відзив про М. М. Лозинського, цікавий, насамперед, особистісними моментами. У ньому йшлося: “Я познайомився з Михайлом Лозинським в 1909—1914 рр., коли він був співробітником щоденника “Діло” у Львові. “Діло” було органом української національно-демократичної партії, але Лозинський підкреслював, що він не визнає програми партії, а працює в редакції тільки для заробітку. Він був талановитим публіцистом, давав інтересні, загострені статті, часто критикував австрійський уряд і польську шляхту, яка експлуатувала селянство Галичини. Він виступав часто на робітничих мітингах, був добрим промовцем, гостро ставив соціальні питання”.

Історик підкреслював: “Лозинський не був членом ніякої партії, називали його “анархістом”. Був широко освіченою людиною, прекрасно володів німецькою і французькою мовами, знав добре російську і західноєвропейські літератури”. І далі у відзиві стисло розповідалося про останні роки життя М. М. Лозинського: “В 1920-х роках був професором міжнародного права у Українському університеті у Празі, друкував наукові статті у збірниках університету. Десь в 1925 р. (точно не пам'ятаю) переїздив з Праги через Львів, їдучи на радянську Україну, — тоді я бачив його востаннє — був у радісному настрої, мав надію розгорнути широку наукову і літературну діяльність в країні соціалізму. З пізнішого часу я знаю тільки із вісток у газетах, що Лозинський був співробітником Інституту Маркса-Енгельса в Харкові, працював в Міністерстві закордонних справ, написав велику книгу про міжнародне право” ⁴⁸.

Ухвалою Військового трибуналу КВО від 24 вересня 1957 р. постанови Трійки при Колегії ДПУ УСРР від 23 вересня 1933 р. та Трійки УНКВС СРСР по Ленінградській області від 9 жовтня 1937 р. були скасовані і справа щодо М. М. Лозинського припинена за відсутністю складу злочину ⁴⁹.

* * *

В Англії XVI—XVIII ст. людей “з'їдали” вівці.

У тоталітарному СРСР людей з'їдали новобудови п'ятирічок, примусова колективізація, неодноразові голодомори, перманентні репресії. Стосовно ж України збудована на уламках царської Росії новітня сталінська імперська конструкція виявляла себе також свідомим і цілеспрямованим “поїданням” й винищенням представників національної інтелектуальної еліти. Одним з них був М. М. Лозинський.

Започаткована у ті часи усталена традиція безвідповідальності і безкарності владних структур за свої дії (навіть за найжахливіші злочини), на жаль, й сьогодні дається взнаки, блокуючи значною мірою побудову в незалежній Україні громадянського суспільства.

* * *

Увазі читачів “Українського історичного журналу” пропонується декілька документів, котрі знаходяться у кримінальній справі М. М. Лозинського, що зберігається в архіві Управління Служби без-

пеки України по Харківській області (далі — Архів УСБУ по Харківській обл.). У справі № 013030 (у 4-х томах), на наш погляд, становлять інтерес, насамперед: 1) Автобіографія М. М. Лозинського; 2) Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його контакти з чужоземними представництвами та листування із закордоном з часу приїзду до УСРР і до арешту; 3) Свідчення М. М. Лозинського про його побут в УСРР (вересень 1927 р. — кінець 1931/32 навчального року); 4) Лист в'язня М. М. Лозинського до наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова від 24 березня 1937 р. та 5) Лист М. М. Лозинського до того ж адресата від 8 травня 1937 р.

Документи подаються мовою оригіналу за рукописними автографами М. М. Лозинського. Збережено мовно-стилістичні особливості тексту. Скорочені або недописані слова доповнено у квадратних дужках. Окремі помилки, котрі не впливають на зміст, виправлено без застережень. До тексту документів подано відповідні коментарі.

¹ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки ХХ ст.). — К., 1994. — С. 138.

² Сухий О. Михайло Лозинський: Вчений, громадський діяч, політик. — Львів, 1995. — 32 с.

³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 4438, арк. 1 зв.; Архів УСБУ по Харківській обл., спр. 013030, т. 1, арк. 23.

У деяких сучасних публікаціях про Лозинського подається лише його рік народження (1880) без зазначення числа й місяця (О. М. Сухий) або ж помилково вказано дату народження 30 червня 1880 р. (Погребенник Ф. П. Лозинський Михайло Михайлович // Українська літературна енциклопедія: В 5-ти т. — К., 1995. — Т. 3. — С. 225).

⁴ Лозинський М. Маркс-Енгельс-Лібкнехт про відбудоване Польщі. — Львів, 1906. — 17 с. Це окремі відбиток статті, вміщеної у "Науковому збірнику, присвяченому професорові М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894—1904)" (Львів, 1906. — С. 483—499).

⁵ Там же. — С. 15.

⁶ Див., напр.: Лозинський М. Акт 12 цвітня 1908 р.: 36 статей з портретом М. Січинського. — Львів, 1909. — 133 с.; його ж. Люди: Біографічно-літературні нариси: Драгоманов. Франко. Павлик. Сембратович. Берзон. Реклі. Крапоткін. Толстой. Тургенев. Гарібальді. — Львів, 1909. — 131 с.; його ж. Польська народова демократія. — К., 1909. — 120 с.; його ж. Утворення українського коронного краю в Австрії. — (Б. м.), 1915. — 75 с.; його ж. Війна і польська політична думка. — Львів, 1916. — 100 с.; його ж. Галичина в життю України. — Відень, 1916. — 64 с.; його ж. Іван Франко. — Відень, 1917. — 52 с.; його ж. Михайло Павлик: Його життя і діяльність. — Відень, 1917. — 27 с.; його ж. Ті, що від нас відійшли: Посмертні згадки: Р. Сембратович; М. Кодобицький; Леся Українка; К. Паньківський; Я. Федорчук; Я. Веселовський; Є. Олесницький. — Львів, 1917. — 53 с.; та ін.

⁷ Про Є. Петрушевича див. докладніше: Павлюк О. В. Радянофілство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність? // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3—4.

⁸ У сучасній літературі іноді має місце твердження про те, що М. М. Лозинський був "секретарем закордонних справ уряду ЗУНР". Це не відповідає дійсності (Див., напр.: Погребенник Ф. П. Лозинський Михайло Михайлович. — С. 225).

⁹ Учасі делегації УНР загалом та представників ЗОУНР зокрема у роботі Паризької мирної конференції присвячені спеціальні праці М. М. Лозинського (Див., напр.: Лозинський М. Галичина на мировій конференції в Парижі. — Камінець, 1919. — 32 с. Автор дає текст: "Париж, 23 липня 1919 р.". Див. також: Лозинський М. Галичина в рр. 1918—1920. — Відень, 1922. — С. 113—167).

На жаль, ці праці безпосереднього свідка і учасника подій не завжди використовуються у новітній історіографії. Наприклад, сучасний дослідник Д. В. Веденєєв, розглядаючи історіографію проблеми участі України у Паризькій мирній конференції, цілком слушно вказує, що "навряд чи можна вважати ступінь її дослідженості достатнім". Проте водночас він помилково твердить, що "перша спеціальна студія з цього питання вийшла друком у 1928 р. Написав її колишній член делегації І. Борщак" (Веденєєв Д. В. Українська делегація на мирній конференції в Парижі // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць. — К., 1993. — Вип. 4. — С. 21—22). Як ми зазначили вище, публікації М. М. Лозинського з цієї проблеми з'явилися майже за десять років до появи книжки І. Борщака. Шкода, що вони не згадуються і посилання на них відсутні у названій розвідці Д. В. Веденєєва, який, однак, стверджує цілком справедливо: "Справа Східної Галичини була єдиною, з приводу якої конференція офіційно вела переговори з делегацією УНР" (Веденєєв Д. В. Вказ. праця. — С. 28).

Натомість праці М. М. Лозинського і сьогодні активно використовуються московськими істориками, які займаються питаннями мирного врегулювання після завершен-

ня першої світової війни (Див., напр.: С к л я р о в С. А. Определение польско-украинской границы на Парижской мирной конференции // Версаль и новая Восточная Европа: Сб. ст. / Отв. ред.: Р. П. Гришина и В. Л. Мальков. — М., 1996. — С. 136—158).

Складні взаємини між галицькими делегатами на Паризькій мирній конференції знайшли відображення не лише у праці М. М. Лозинського “Галичина в рр. 1918—1920”. Відомі вони були і сучасникам. Так, знаний західноукраїнський громадсько-політичний діяч і журналіст І. Кедрин-Рудницький, згадуючи майже через 60 років про ці події і характеризуючи орієнтацію В. Панейка на союз з небільшовицькою Москвою, писав: “Здається, що через те своє політичне русофільство й переконання, що Галичина може визволитися від Польщі виключно тільки в оперті на Росію, було головною причиною, чому розсварились три головні західноукраїнські делегати на Мирову конференцію у Парижі: Василь Панейко, Михайло Лозинський і Стефан Томашівський. Так бодай чув я, що Панейко теоретизував на тему орієнтації на Москву, Лозинський — на ближче неозначений Київ, Томашівський — на порозуміння з Варшавою. Можливо, що це не вірно і розбилась комбінація цих трьох осіб внаслідку цілком різної вдачі цих трьох діячів та спільної всім українцям риси влачі, якою є брак почуття взаємної толеранції, терпцю та хисту до співпраці на широкій державницькій платформі. Д-р Степан Витвицький оповідав мені, що д-р Панейко скаржився йому на постійне намагання Михайла Лозинського верховодити в названій делегації, через що стала неможливою згідлива співпраця всіх членів делегації” (К е д р и н І. Життя — події — люди: Спомини і коментарі. — Нью-Йорк, 1976. — С. 116).

М. М. Лозинський був дещо іншої думки, закладаючи В. Панейку і С. Томашівському брак соборницького підходу до української справи на Паризькій мирній конференції і галицький сепаратизм. Конфліктну ситуацію серед галицьких делегатів створювали, зрозуміло, не лише політичні розбіжності, але й певні риси влачі кожної із згаданих осіб. Той же І. Кедрин, наприклад, розповідає про унікальний в історії національної преси випадок — загальний страйк редакції “Діла” 1925 р. (учасником його був і І. Кедрин) проти головного редактора В. Панейка, який відштовхував від себе оточуючих “своєю трудною влачею неврастеніка-відлюдка” (К е д р и н І. Життя — події — люди. — С. 114). С. Томашівський же, колишній учень і вихованець М. С. Грушевського, прославився ще з передвоєнних часів закулісними інтригами проти свого вчителя. Очевидно, не був ангелом і М. М. Лозинський...

¹⁰ Про УВУ та загалом про діяльність української еміграції в галузі культури у ЧСР міжвоєнного часу див. працю С. Наріжного “Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами” (Прага, 1942. — 372+ССХХХІІ с.).

Із новітньої історіографії про УВУ див., напр.: У л ь я н о в с ь к а С. В., У л ь я н о в с ь к и й В. І. Українська наука і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. — К., 1993. — С. 477—485; В і д н я н с ь к и й С. В. Заснування і діяльність Українського вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921—1945 рр.) // Укр. іст. журн. — 1993. — № 11/12. — С. 68 — 80; 1994. — № 4. — С. 41 — 54; № 5. — С. 48 — 60; В і д н я н с ь к и й С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921—1945 рр.). — К., 1994. — 82 с.; та ін.

¹¹ В і д н я н с ь к и й С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині. — С. 14—15, 30.

¹² Л о з и н с ь к и й М. Міжнародне право: Зміст викладів в Українським університеті у Празі. — Часть І: Суть і творення міжнародного права. — Прага, 1922. — 36 с. (На правах рукопису).

¹³ У передмові до заокеанського перевидання праці І. Кедрин так характеризував її автора: “...Про ті турботливі, драматичні й нераз хаотичні часи й справи оповідає “Галичина” д-ра Михайла Лозинського. Людина з високою освітою, публіцист-політик, колишній член Державного секретаріату ЗУНР, опісля член її делегації на Мирову конференцію у Парижі, був першорядним знавцем тодішніх історичних подій і одним із нечисленних знавців різних закулісних махінацій” (К е д р и н І. Світлі і похмурі роки: “Галичина” М. Лозинського — і чому її передруковано // Л о з и н с ь к и й М. Галичина в рр. 1918—1920. — Нью-Йорк, 1970. — С. VII).

¹⁴ Л о з и н с ь к и й М. Галичина в рр. 1918—1920. — С. 3.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же. — С. 4.

¹⁷ Л о з и н с ь к и й М. Річниця уярмлення Галичини // Червоний шлях. — 1928. — № 3. — С. 91—102.

¹⁸ Аналогічним чином оцінював погляди Є. Петрушевича й апарат Уповноваженого НКЗС СРСР при уряді УСРР. У довідці за травень 1926 р. його було віднесено до “лівих” західноукраїнських політиків, які виступали проти будь-якої угоди з поляками, лояльно ставляться до УСРР та орієнтуються на “Велику Україну”, якою б вона не була, нехай навіть радянською (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2238, арк. 3).

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 202.

²⁰ Там же, арк. 156.

²¹ Там же, арк. 222.

²² Там же, спр. 2, арк. 219.

²³ Там же, оп. 20, спр. 2238, арк. 2.

²⁴ Лозинський М. Уваги про українську державність. — Відень, 1927. — 87 с.

²⁵ Там же. — С. 3, 5.

²⁶ Там же. — С. 86.

²⁷ Про контакти з Є. Коновальцем М. М. Лозинський під час допитів розповідав так: "Як співробітник Петрушевича я увійшов у зносини з УВО. Коновальця я знав трохи ще до імперіалістичної війни, весь час війни з ним не зустрічався і зустрівся з ним у Відні лише у січні 1921 р. В червні 1921 р. я був на одній нараді, де — як мені здається — готувалася організація УВО. Мова йшла про створення організації "Молода Україна" з метою вести роботу в Галичині, але виходячи з платформи буржуазної Соборної України. На прохання Коновальця я склав начерк політичної програми організації й вислав його Коновальцеві з Гейдельбергу поштою; подальша доля цього начерку мені невідома.

У травні або червні 1923 р. зі мною бесідував від імені Петрушевича й УВО член УВО Ярослав Індишевський (зараз у Празі). Він мені розповів про радянську орієнтацію Петрушевича, про свою поїздку до Москви від імені Петрушевича, маючи на увазі моє політичне співробітництво з Петрушевичем та УВО.

В часі мого співробітництва з Петрушевичем я мав часто засідання (у Берліні) з Петрушевичем і УВО. "Комітет народів, пригноблених Польщею" був організацією, до якої від імені українців увійшли Петрушевич і УВО.

У травні місяці 1924 р. в одному майораті поблизу Кенігсберга (назви місцевості не пам'ятаю) була нарада делегатів Петрушевича (я, Бандрівський, Юліан Бачинський), УВО (Коновалець, Кучабський, Ярри або Ярий), білорусів (Ластовський і ще хтось) і організації німецьких націоналістів (не пригадую прізвищ) про спільну акцію проти Польщі.

Після розриву з Петрушевичем у мене залишились зв'язки з Коновальцем, який мене деякий час підтримував проти Петрушевича. У міру того, як я зв'язувався (з 1924 р.) з рад[янським] повпредством у Празі, це листування втрачало інтерес і припинилось. Останню політичну бесіду [про галицькі справи] я мав [з ним] восени 1925 р. Восени 1926 р. (різночитання в датах у тексті. — О.Р.) я зустрів його випадково у потязі (поблизу Праги) й ми обмінялися кількома фразами. Я сказав, що без допомоги більшовиків Галичина не визволиться від Польщі, й тому я перейшов на радянську орієнтацію. Він відповів: "Але більшовики не збираються воювати з Польщею". Я повторив: "Так, не хочуть" — і поки я підшукував подальшу фразу, він мене перебив: "В такому випадку чи не можливо війну спровокувати?" Тоді мені вперше стало ясно, що УВО проводить також акцію проти СРСР, думає про інтервенцію. Я вирішив, що це не моя лінія.

Перед від'їздом до СРСР я надіслав багатьом моїм знайомим оповістки про те, що виїжджаю до СРСР; в тому числі надіслав також листівку Коновальцеві" (Архів УСБУ по Харківській обл., спр. 013030, т. 1, арк. 24 зв. — 25).

²⁸ Лозинський В. Твори. Архів. Студії. — Філадельфія, 1973. — Архів. Т. 6: Листи Д. Дорошенка до В. Липинського. Ред. І. Коровицький. — С. 266.

²⁹ Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926—1932). Упоряд., вступ. стаття та примітки М. Мушинки. — Едмонтон, 1991. — С. 58.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 4438, арк. 5.

³¹ Там же, арк. 3—4.

³² Там же, арк. 8.

Пильно і зацікавлено стежили за харківською кар'єрою М. М. Лозинського у Львові. 26 лютого 1928 р. "Діло" повідомляло читачів: "Д-р Мих. Лозинський, що перед півроком виїхав на Рад[янську] Україну, займає тепер штатну посаду професора Інституту нар[одного] господарства в Харкові, а поза тим працює також у Харк[івському] наук[овому] т[оваристві], в кодифікаційнім відділі народи[шого] комісаріату юстиції і в Юридичнім т[оваристві]. З кінцем цього року мають вийти дві великі наукові праці проф. д-ра М. Лозинського: "Підручник міжнародного права" і "Галичина в рр. 1918—1923".

Знана праця М. М. Лозинського "Галичина в рр. 1918—1920" пілком логічно мала бути продовжена й виклад подій на західноукраїнських територіях доведений до відомого рішення Антанти від 14 березня 1923 р. На жаль, цей задум правнику не пощастило реалізувати. Натомість згаданий підручник був підготовлений і опублікований (Див.: Лозинський М. М. Міжнародне право. — Харків, 1931. — 512 с.).

22 квітня 1928 р. той самий львівський щоденник сповідав: "З Харкова пишуть нам: [...] Проф. Мих. Лозинського затвердив Нар[одній] ком[ісаріят] освіти штатним професором першої категорії в Інституті нар[одного] господарства. Окрім цього, зараз після приїзду затвердив Ком[ісаріят] нар[одної] освіти проф. Лозинського дійсним членом науково-дослідчої кафедри "Проблеми сучасного права". Таким робом д-р Лозинський дістав постійний верстат наукової праці".

³³ Цит. за: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — С. 39—40.

³⁴ Кордуба М. Вразіння з поїздки до Києва // Діло. — 1928. — 15 квіт.

³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2674, арк. 53.

³⁶ Див., напр., Лозинський М. З міжнародної політики 1927 р. // Червоний шлях. — 1928. — № 2. — С. 112—124; його ж. Річниця уярмлення Галичини // Там же. — 1928. — № 3. — С. 91—102; його ж. Радянські проєкти роззброєння і капіталістичні держави: З приводу V сесії Підготовчої комісії для роззброєння // Там же. — 1928. — № 5/6. — С. 156—171; його ж. Польсько-литовський конфлікт // Там же. — 1928. — № 8. — С. 132—144; його ж. З міжнародної політики в 1928 р. // Там же. — 1929. — № 1. — С. 203—212; його ж. Міжнародна охорона національних меншостей і

Ліга Націй // Там же. — 1929. — № 5/6. — С. 201—215; його ж. З польсько-радянських відносин // Там же. — 1929. — № 8/9. — С. 171—181; його ж. 12 років радянської міжнародної політики // Там же. — 1929. — № 12. — С. 168—182; його ж. “Український інститут” у Варшаві // Там же. — 1930. — № 2. — С. 168—174; його ж. Радянський Союз і Туреччина: З приводу Ангорського протоколу з 17 грудня 1929 р. // Там же. — 1930. — № 2. — С. 144—152; його ж. З міжнародної політики // Там же. — 1930. — № 3. — С. 183—191; його ж. З міжнародної політики // Там же. — 1930. — № 5/6. — С. 196—204; його ж. В десятиріччя радянської Галичини // Там же. — 1930. — № 7/8. — С. 138—148; та ін.

Як епізод у радянській біографії науковця слід згадати і його співробітництво з “Україною” М. С. Грушевського (Л о з и н с ь к и й М. Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки XIX і XX вв. // Україна. — 1928. — Кн. 2(27). — С. 83—90).

³⁷ Членство у партії як першооснова сходження до вершин номенклатурної кар’єри, як, зрештою, і сама радянська номенклатурна система, докладно проаналізовані у відомій праці М. Восленського. У ній, зокрема, автор зауважує стосовно пріоритету “політичних ознак” при заміщенні керівних посад в СРСР: “Це означало приблизно те, що, якби на посаду директора фізичного інституту претендували безпартійний буржуазний спец Альберт Ейнштейн й братінка з Балтфлоту партієць Ваня Хрюшкін, віддавати перевагу слід було Вані” (В о с л е н с ь к и й М. С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. — М., 1991. — С. 83).

³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 73. Див. також: Вогонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильниках: Промова тов. П. П. Любченка на об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в листопаді 1933 р. // Вісті ВУЦВК. - 1933. — 11 груд.

³⁹ Діло. — 1931. — 7 берез. — Ч. 51.

⁴⁰ За браком власного кореспондента у Харкові чи Києві, усвідомлюючи, що дістати об’єктивну інформацію з радянських джерел неможливо, отже, її відомості про події в УСРР далеко не автентичні, редакція “Діла” у травні 1931 р. звернулася з публічним запитом до урядового Харкова, в якому йшлося: “...Ми все ж таки прилюдно запитуємо на цьому місці харківський урядовий центр, що діється зі сотнями тих галичан, які перестали чи то від року чи від кількох місяців комунікуватися зі своїми родичами і родинами в Галичині? Адресуємо це питання туди тому, що до ніякої громадської, навіть гуманітарної установи на Україні за інформаціями звернутися не можемо, бо таких громадських установ там нема. Поставивши прилюдний запит, ждемо на прилюдну відповідь. Думаємо, що такої відповіді маємо право сподіватися від комуністів не з мотивів “буржуазно понятяого почуття людяности” (яке комуністи ненавидять), але виключно з мотивів “пролетарської моралі” та з почуття комуністичної гідности, чим комуністи так дуже дорожать” (Прилюдний запит // Діло. — 1931. — 6 трав. — Ч. 98).

Відповіді на це звернення редакція, зрозуміло, не отримала.

⁴¹ Про “справу” УВО докладніше див.: Р у б л ь о в О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — С. 104—130, 288—298.

⁴² Архів УСБУ по Харківській обл., спр. 013030, т. 1, арк. 101.

⁴³ Там же, спр. 021595, т. 2, арк. 65; спр. 021513, арк. 132.

⁴⁴ Там же, спр. 013030, т. 1, арк. 101.

На момент арешту М. М. Лозинського у його чотирикімнатній квартирі по вул. Дзержинського, 97 проживали разом з ним: дружина Марія Рафаїлівна, 1874 р. народження, домогосподарка; син Микола Михайлович, 1904 р. народження, науковий працівник Інституту споруд; син Василь Михайлович, 1905 р. народження, економіст заводу “Трубосталь”; дочка Наталія Михайлівна, 1906 р. народження, за освітою лікар, науковий співробітник, на той час безробітна (Там же, т. 3, арк. 482).

Після ув’язнення батька родину виселили з цього помешкання, дружину Михайла Михайловича наприкінці 30-х років було заслано до Казахстану, про долю дітей не маємо відомостей.

⁴⁵ Там же, т. 3, арк. 478—478 зв.

⁴⁶ Там же, т. 4, арк. 2.

⁴⁷ Там же, арк. 165.

⁴⁸ Там же, арк. 143—143 зв. Інститутом суспільних наук АН УРСР 30 січня 1957 р. було також підготовлено “Довідку про Михайла Михайловича Лозинського”, яка містила перелік його праць (Там же, арк. 149—152).

⁴⁹ Там же, арк. 169—171.

Док. № 1

Автобіографія М. М. Лозинського

26—28 березня 1933 р.

Мене обвинувачують у приналежності до тайної протидержавної організації. Я вже заявив усно, що цієї вини я на собі не почуваю і до ніякої такої організації я не належав ані про існування такої організації нічого не знав; перший раз почув про це на слідстві. Як могли утворитися всі ті докази проти мене, що на їх основі мене заарештовано, це для мене трагічна загадка.

Ще перед приїздом до СРСР я підвів підрахунок усієї моєї тридцятилітньої (1897—1927) громадсько-політичної роботи, порвав з усім, що в ній було протирадянське, добровільно рішив стати радянським громадянином і бути ним до кінця життя не тільки по формі, але й по суті, по тій суті, яку вкладають в це поняття компартія і рادвллада. У цьому моєму вирішенню я остав вірний до нинішнього дня.

Сьогодні знов роблю такий підрахунок і прохаю зважити його в цілості.

Я вродився 1880 р. в с. Бабині в Східній Галичині. Батько віддав мене до гімназії, одначе не мав засобів утримувати мене, і я старався від 3-ої класи сам на себе заробляти.

Моя громадсько-політична свідомість формувалася під впливом радикальної партії, найбільше під впливом писань Франка. В рр. 1899—1901 я був активним членом цієї партії і співробітником її органу — “Громадського голосу”.

Друкувати статті я почав з 1897 р. ще як учень гімназії, яку закінчив 1900 р.

Після закінчення гімназії став я співробітником “Діла”, що було органом н[аціонально]-д[емократичної] партії. Опозиційність обох партій до уряду і невиробленість партійних відносин спричиняли, що таке “сполучення” в Галичині не було дивне.

В 1901 р. я виїхав до Відня; я був у Львові, а потім у Відні студентом юридичного факультету.

У Львові в рр. 1899—1901 мені довело зустрічати діячів різних революційних груп Росії: рос[ійських] с[оціал]-д[емократів] і с[оціялістів]-р[еволюціонерів], українських РУПістів. Були це переважно молоді студенти; ми, українські студенти, помагали їм мешканнями, адресами, переправкою літератури.

Цей світ, зовсім відмінний від галицького, мене особливо цікавив, і в Відні почав бувати в рос[ійському] студ[ентському] товаристві (“Кружок студентів из России”). Тут ішли гарячі дискусії про соціалізм, різниці між рос[ійськими] рев[олюційними] групами, про сіонізм і т. д. Найблище я зійшовся з **Вен’яміном Давидовичем Вегманом**, що виступав як соціал-демократ. З ним я підтримував особисті зв’язки аж до його від’їзду до Росії (в 1912 або 1913 р.). Від сформування большевицької групи в рос[ійській] с[оціал]-д[емократії] він був большевик. В 1931 р. він на курорті припадково довідався про те, що я в Харкові (від уповноваженого Наркомзаксправ т. Александровського¹), і відвідав мене. Тепер довідався я, що він скоро після приїзду до Росії попав у Сибір, там перебував революцію і тепер працює в Новосибірську.

В цьому ж “Кружку” я зустрів мою дружину **Марію Рафаїловну Таругу**, старшу сестру **Віктора Таруги**², що також від початку утворення большевицької групи був большевиком, в рр. 1907—1910 був пару разів кандидатом в члени ЦК (він тоді жив у Парижі), після Жовтневої революції займав різні керівні господарські посади і помер в 1926 р. на

посаді голови Правління Внешторгбанку в Москві. В той час, як я познакомився з Марією Рафаїловою, він сидів у тюрмі.

З Відня ми з дружиною переїхали в 1902 р. до Цюриха, де прожили до весни 1903 р. Тут я знов бував у колах рос[ійської] та польської молоді; російська була під впливом с[оціал]-д[емократів] і с[оціялістів]-р[еволюціонерів], польська — переважно під впливом ППС. Дружина стояла близько до групи, що вчилася в партійній школі під керівництвом П. Аксельрода³, однак сама в ту групу не входила.

В рр. 1901—1903 переформувався мій світогляд: я став **анархо-комуністом** школи Бакуніна—Кропоткіна.

З горизонту Відня й Цюриха галицька радикальна партія виділялася чим дуже обмеженим і перехідним. В соціал-демократії йшли бої між ревізіонізмом і ортодоксійністю; однак на практиці австрійської, німецької та швейцарської с[оціал]-д[емократії] я помітив, що це словесні бої, та що практика йде по шляху ревізіонізму. Такі думки я розвивав у доповідях на біжучі теми для цюрихських робітників; на ці доповіді мене радо запропонували керівники цюрихських с[оціал]-д[емократичних] організацій, бо місцеві студенти стояли осторонь від робітничого руху. Так **ревізіонізм** був **одною** причиною, що мене повела до анархо-комунізму. **Другою** причиною було **національне** питання. Вийшовши з поневоленого народу, я це питання відчував особливо болюче і до кожної партійної течії підходив з запитанням: як вона ставиться до національного питання?

Ухвала лондонського конгресу 1896 р. про самовизначення⁴ була для мене **неконкретною**; той конкретний зміст, який вклдала в неї програма рос[ійської] с[оціал]-д[емократії], видавався мені виявом великодержавних тенденцій. Відштовхували також статті Маркса й Енгельса про 1848 р. В кінці особливо різко шовіністичними видавалися теорія і практика ППС.

Ще найбільше підходила мені з цього погляду програма рос[ійського] с[оціал]-д[емократичного] журналу “Жизнь”, що виходив 1902 р. в Лондоні, а далі в Женеві під редакцією В. Поссе⁵. До цього журналу та його “Листків” я написав пару статей про галицькі селянські страйки. Й пізніше я оставав під впливом більшої роботи В. Поссе “Теорія і практика пролетарського соціалізму”.

В 1903 р. ми з дружиною, не маючи з чого жити ні в Цюриху, ні в Відні, вернули до Львова, де я знайшов невеличкий заробіток в радикально-демократичному польському тижневику “Monitor” (його видавав “безпартійний соціаліст” Брайтер) та пробивався різними літературними роботами, перекладами тощо. В цьому часі мені багато допомогли Франко і Грушевський, що давали мені переклади, містили в “Літ[ературно]-наук[овому] вістнику” мої статті, де я міг доволі вільно висловляти мої анархо-комуністичні погляди.

Для характеристики моїх поглядів та відношення редакції до них наведу такий епізод. В 1905 р. (кн. IV або V) “Літ[ературно]-наук[овий] вістник” помістив мою статтю про Українську народно партію. Я різко критикував її націоналізм і написав, що націоналізм веде неминуче до реакції. Редакція до слова “націоналізм” додала “виключний” чи “крайній” (вже не тямлю), обмежуючи таким чином мою протинаціоналістичну тезу⁶.

За найважливіше завдання у Львові я поставив собі утворити анархо-комуністичну течію в роб[ітничому] та сел[янському] русі. Цьому завданню ми підпорядкували все інше. Ми жили дуже бідно. Дружина кинула університет (вона вчилася на медфакультеті). Я формально записувався на юридичний факультет, щоб мати зв'язок з студентством, але не вчився і взагалі не прикладав до офіційної науки ніякої ваги.

Для української інтелігенції ми були якоюсь “диковиною”. По-перше, жонатих студентів у Галичині не було. По-друге, моя дружина була єврейка, чого також серед української інтелігенції не було. По-третє, вона не вихрестилася, як “принято” в таких випадках, а ми обоє об’явили себе безвірниками (безконфесійними — *konfessionslos*), взяли шлюб у цивільному уряді, не хрестили дітей й опісля, в рр. 1908—14, коли діти почали ходити до школи, вели вперту боротьбу за право виховувати дітей без релігії. Австрійські органи влади били мене тим, що відкладали рішення, а тим часом від цього терпіли діти. В народню школу їх прийняли, бо народня школа була обов’язкова для всіх. Їх не могли примусити вчитися релігії, але зате оточення насміхалося та знушалося над ними, прозивало “жиденятами”, “нехрестями” і т. д. В гімназію по великій протекції (я вже тоді був членом редакції “Діла”) їх прийняли як екстерністів, користати з навчання, але не видавали свідоцтва. В кінці 1915 р., вже під час імперіялістичної війни, Міністерство освіти вирішило, що діти, неприналежні до релігії, не мають права вчитися в гімназії. Аж тоді ми були примушені їх охрестити. Це все коштувало нам багато, з одного боку, а дітям — з другого: їм важко було зрозуміти, чому ми не хочемо, щоб вони були як усі інші, чому наражуємо їх на насміхи та знушання.

Прийшовши до Львова, я старався впливати на радикальну партію в ан[архо]-ком[уністичному] дусі, але з цього нічого не вийшло. Так само нічого не вийшло зі змагання утворити групу з польських та єврейських робітників у Львові. Для цієї мети я був почав видавати польський часопис “*Wolny swiat*” (“Вільний світ”), але часопис конфісковано, а мене заарештовано і продержано два місяці в слідстві (1904 р.); до суду не дійшло. Я виступав на студентських зборах (польських та українських) (можливо, що про це пам’ятає тов. Радек ⁷, що тоді був у Львові); так само на різних масових зборах, скликуваних українськими н[аціонально]-д[емократичними] організаціями (там мені все-таки давали слово); на с[оціал]-д[емократичні] робітничі збори мене не допускали. Роб[ітничих] і сел[янських] організацій не вдалося сотворити, в мене не було ні співробітників, ні коштів. Прийшлося в кінці понехати ці заходи й обмежитися на наукову публіцистику в “Літ[ературно]-наук[овому] вістнику” (1904—1912 рр.). Окремою книжкою вийшла моя праця “Польський і руський революційний рух і Україна” (1908).

Від початку 1906 р. я став кореспондентом київського українського щоденника “Громадська думка” (потім — “Рада”). В половині 1906 р. мене запрошено до редакції “Діла”.

Були це часи масових рухів у Галичині (боротьба за університет, селянські страйки, виборча реформа). Цими рухами намагалася заволодіти і фактично заволодівала українська н[аціонально]-д[емократична] партія, що виступала тоді доволі радикально. Тому мене й запрошено до редакції “Діла”, що бажано було його підсилить радикальними елементами. Я ж пішов туди, щоб мати трибуну, з якої міг би впливати на лівіння загалу інтелігенції.

Революція 1905-6 рр. збудила в мене надії, що можна буде переїхати на роботу в Росію; я сподівався, що революція закінчиться тим, що випередить Західню Європу, як французька революція випередила Англію. На початку 1907 р. я виїхав до Києва і прожив тут два місяці. Та це вже був приплив реакції — і я вернув до Львова. З того часу я майже щороку бував у Києві, а також був в Одесі, Харкові, Варшаві, Вільні, Москві, Петербурзі, знакомлючися з людьми й відносинами. З цього погляду я був — не враховуючи М. Грушевського — одинокий діяч з Галичини, що доволі добре знав укр[аїнські] та рос[ійські] відносини.

Весь час нашого перебування у Львові в нас були — спершу дуже живі, потім слабші — особисті зв’язки з різними рос[ійськими]

рев[олюційними] групами. В нас бували — переїздом через Львів — анархісти, більшовики, меншовики, с[оціалісти]-р[еволюціонери], махавці⁸, — ми всім допомагали, скільки могли.

В рр. 1903—5 я познакомився також з еміграцією РУПістів, що потім розкололася на УСДРП та “Спільку”; після 1907 р. — з деякими українськими с[оціалістами]-р[еволюціонерами].

Як видно з попереднього, в мене утворився розрив між теорією та практикою: теорія була анархо-комуністична, а практика — радикально-демократична з націоналістичною закруткою. Я ніколи не був націоналістом у загальноприйнятому розумінню, прихильником того націоналізму, що являється попередником фашизму. Але в мене було гаряче національне почуття, що закривало мені інтернаціональні перспективи. Я починав шораз менше відчувати живий зв'язок з міжнародним робітничим революційним рухом і шораз більше вязнути в місцевих галицьких справах. В анархізмі я розчаровувався; соціал-демократія була для мене опортуністичною партією, що згодом займе місце крайньої буржуазної лівої; нової більшовицької сили я, цікавлючися шораз слабше деталями руху, не добачав.

До того прийшли особисті клопоти. Українська н[аціонально]-д[емократична] партія (як також радикали), після переведення демократичної виборчої реформи, особливо від торгів за виборчу реформу до союму (1910—14), почала помітно правити, і я їм став невідгідний у “Ділі”. З приводу статті в 50-річчя смерті Шевченка (1911), де я висунув також антирелігійний характер його поезії, на мене обрушилася попівська кампанія по цілм краю, що нею керував Хомишин, а патрунував, очевидно, Шептицький: мене виклинали в церковних проповідях, лаяли мою дружину, плямували за нехрещення дітей, вимагали викинути з “Діла”, а клерикальний орган “Руслан” називав мене ще найделікатніше — “жидовин з “Діла””. Проти цієї акції українська ліберальна й радикальна інтелігенція не поставила ніякої масової протиакції, навіть студентство не зацікавилася цією справою. З “Діла” мене не викинули, але я став почуватися там зовсім чужий. Тим більше, що Панейко—Томашівський—Кревецький⁹ почали підводити вже суто буржуазну теоретичну базу під н[аціонально]-д[емократичну] партію, і я їм тільки мішав.

Тепер (1910—1914) я занявся університетськими екзаменами, щоби здобути собі в майбутньому як адвокат матеріальну базу незалежно від “Діла”.

Все це, очевидно, ослабило мої зв'язки з міжнародним революційним рухом: практика почала брати верх над теорією.

В такому стані застала мене імперіалістична війна. Утворився єдиний фронт усіх українських партій Галичини й Буковини включно до соціал-демократії: фронт т. зв. австро-німецької орієнтації на відірвання України від Росії та утворення української держави, очевидно, фактично залежної від Австро-Німеччини. В цьому фронті я зайняв місце публіциста, що взяв для себе завдання: поборювати польські претензії на Галичину та Правобережну Україну, взагалі на східні кордони з 1772 р. Про це свідчать усі мої українські, німецькі та французькі праці з часу імперіалістичної війни.

Відрізаний війсьним станом від Західної Європи й Росії, під найстрогішим подвійним австро-польським доглядом (як українське населення взагалі), що грозив розстрілом за кожний вияв чи “москвофільства”, чи революційности, я втратив усякий перегляд міжнародного руху і був зовсім дезорієнтований. Читав тільки про те, про що вільно було писати, як с[оціал]-д[емократи] стають міністрами, як, наприклад, Кропоткін став на оборончу позицію, але про Ціммервальд, Кінталь¹⁰ і т. п. довідався аж після війни.

При цьому знов у мене був особливо важкий особистий стан: на початку війни дружину, що гостювала у В. Таратуті в Парижі, інтернували як австрійську громадянку; я мусів, як український діяч, перед царською армією, а також перед польським інтернуванням під закидом москвофільства тікати до Відня, оставляючи п'ятеро малих дітей на чужих людей у Львові. Тільки через рік вся сім'я чудом зібралася знов у Відні. Потім, після уступлення царської армії зі Львова, знов переїзд до Львова, в 1916 і в 1917 рр. знов загроза заняття Галичини рос[ійською] армією, в 1916 р. смерть дочки, в 1917 р. висилка на фронт, від якої ледви вдалося звільнитися. Все те забирало весь час, всю увагу.

Знаючи довоєнні відносини в Росії й на Україні й не знаючи нових, я з вибухом революції в Росії став за Центральну Раду, проти большевиків, вітав Берестейський мир і похід австро-німецької армії на Україну. Тут я йшов одним фронтом з усіма гал[ицько]-українськими партіями, одначе, маючи на увазі характер "Діла" як н[аціонал]-д[емократичного] органу, вважаю за потрібне відзначити, що я йшов далі н[аціонал]-д[емократів] і власне вітав політику с[оціал]-д[емократів] і с[оціалістів]-р[еволюціонерів]. На однім зібранню, де львівське громадянство вітало Центральну Раду і кінчало промови "Слава Винниченкові", я зробив "скандал", кинувши фразу: "А як Ви ставилися до Винниченків і революції тоді, коли вони жили тут, у Львові, як політемігранти?"

Ту саму лінію я тримав у "Ділі" далі з розгоном Центральної Ради, виступивши якнайрішучіше проти Гетьманщини. Панейко, що тоді був у Швейцарії, засипував Народній комітет (ЦК н[аціонально]-д[емократичної] партії) розпучливими телеграмами проти мене, на мене нападав другий н[аціонал]-д[емократичний] щоденник "Народне слово", навіть цісарсько-королівський намісник Галичини генерал Гуйн кликав мене до себе і "по-приятельськи" радив "зм'якшити" критику "заприязненого гетьманського уряду", бо инакше він був би примушений вжити репресій. Та Народній комітет не був у цій справі одностумний і кожне засідання кінчав компромісовим рішенням, щоб писати "більш об'єктивно".

В Київській іспарті (про це може дати інформацію т. Кокоско) знаходиться лист галицького історика Крип'якевича ¹¹ до гетьманського міністра закордонних справ Дмитра Івановича Дорошенка ¹²; в цьому листі Крип'якевич гірко нарікає на "скандал", що Народній комітет не може справитися з Лозинським, і тому галицьке громадянство скомпромітоване перед Українською Державою Гетьмана позицією "Діла".

Скінчилося тим, що після двох місяців (травень—червень 1918) боротьби Панейко приїхав зі Швейцарії, я пішов у відпуск, а "Діло" під редакцією Панейка змінило різко орієнтацію на гетьманську. Так уже остало до упадку центральних держав і гетьмана.

Моя участь в будіванні Західньоукраїнської Народньої Республіки описана в моїй праці "Галичина в рр. 1918—20" ¹³. Тут згадаю що найважливіше.

Я глибоко відчув, що я відірваний від маси, не маю організаційних зв'язків з нею. До Української Національної Ради, що утворилася 20 жовтня 1918 р. на платформі міжпартійної коаліції, я, як безпартійний, не ввійшов. Мене кооптували до Ради аж в перших днях листопада, коли ми взяли Львів і проголосили утворення Зах[ідньо]укр[аїнської] Нар[одньої] Республіки. Уряд доручив мені вести переговори з Польським Комітетом. На цій роботі зійшов мені весь час до 21 листопада, коли уряд і військо покинули Львів. Я був хворий і не міг вийти зі Львова; ніхто не постарався мене вивезти. Через декілька днів, скриваючися весь час, я видав два числа "Діла". Воєнна влада "Діло" закрила, а мене наказала арештувати. Одначе в моїй мешканні мене не

знайдено. Через декілька днів Польський Комітет, що був цивільною владою у Львові, виступив з пропозицією вислати делегацію львівських українців до українського уряду з пропозиціями польської сторони: мене запропоновано як одного з делегатів. Та коли українська делегація прохала в ген[ерала] Сікорського¹⁴, що був воєнним командіром м. Львова, дозволу видавати далі “Діло”, він відповів: “Дозволю тільки на те, щоб за перше число Лозинського розстріляти”. Тому, що дозвіл був даний тільки під умовою, щоб друкувати текст латинськими буквами (побіч цього дозволявся також текст укр[аїнськими] буквами), “Діла” рішено не видавати. Я скривався далі. Старосольського¹⁵, що був також намічений як делегат зі Львова до українського уряду, арештовано. Так я скривався до кінця лютого 1919 р.

При кінці лютого приїхала від українського уряду з Станиславова до Львова делегація для переговорів про перемир'я, що велися під патронатом антантської комісії (Бартелемі¹⁶). Делегація привезла мені мандат члена делегації. Польська влада, щоб показатися перед антантською комісією в доброму світлі, визнала цей мандат за важний. Як член делегації я виїхав разом з антантською комісією на український бік, на побачення комісії з Петрушевичем і Петлюрою, що тоді були в Бібрці. До Львова вже не вернув і так почав працювати на території ЗУНР.

В Станиславові я застав уже Укр[аїнську] Нац[іональну] Раду, Державний Секретаріат, армію, політичну лінію (угода про об'єднання з Директорією) — словом, усе сформоване. Панейко, що був Державним секретарем закордонних справ, виїхав був до Парижа; мені запропоновано посаду товариша Державного секретаря закордонних справ і фактичне керівництво секретаріатом з тим, що принципів справи рішатимуть Президент Укр[аїнської] Нац[іональної] Ради Петрушевич і голова Ради Держ[авних] Секретарів Голубович¹⁷. Я прийняв. Мене призначено 10 березня, а до Парижа я виїхав 17 квітня 1919 р., значить, займав цю посаду мало що понад один місяць. Головна моя робота була: переговори з польським урядом про перемир'я на основі телеграми Найвищої Ради з 20 березня, а потім підготовка до виїзду на такі ж переговори до Парижа.

З внутрішніх справ відзначу мою промову за вивласнення землі поміщиків без викупу (уряд стояв на становищі, що цю справу треба відкласти на пізніше).

Під кінець березня (мабуть, 25.ІІІ¹⁸) утворилася радвлда на Мадярщині. Наш уряд рішив оставати з нею в дружніх зносинах. Коло 10 квітня приїхала до Станиславова делегація для торгових переговорів. Головою був с[оціал]-д[емократ] Кіш (таке було, здається мені, його прізвище), секретарем і “маклером від усього” якесь темне індивідуум під прізвищем Пінтер, що видавало себе за російського емігранта, большевика, що знає буквально всіх большевицьких діячів (зокрема, В. Таруту)¹⁹; поза цим були старорежимні спеці.

Торгові справи не належали до мене, я вів тільки загальнополітичні розмови. Як продукт цих розмов я й голова делегації підписали таємну умову (він сам написав її в мене в уряді на машинці німецькою мовою), що я буду заступати перед Державним Секретаріатом позицію, щоб дати мадярській радвлді якнайбільшу підтримку щодо торгових зносин з нами (їй найбільше треба було нафти), а за те він заступатиме перед мадярською владою потребу виеднати в російської та української радвлді, щоб Червона армія не вступала в Галичину. Я виходив з того, що вступлення Червоної армії в Галичину викличе ослаблення протипольського фронту, громадянську розруху і це прискорить заняття Галичини поляками, що вийде також на шкоду мадярській радвлді.

Тим самим поїздом, що ним вертала мадярська делегація до Будапешта, я їхав у Париж і Петрушевич — у Відень. Пару днів перед

від'їздом голова малярської делегації за сніданком у кав'ярні запитав мене, як я і мій уряд поставилися би до питання утворення коридору, який зв'язував би Росію й Україну з Малярщиною. Чи була також мова спеціально про перехід Червоної армії цим коридором, тепер собі не пригадую. Зате добре тямлю, що наголос був поставлений на торговий зв'язок, пересилку муніції тощо. Я відповів, що я особисто на це погодився би, але мій уряд, певне, не погодиться, бо він зв'язаний з Петлюрою і боїться Антанти; зрештою, про це треба би поговорити з Петрушевичем і Голубовичем. По дорозі в Будапешт і в самім Будапешті цієї справи не порушували, хоч радянський уряд міг про це говорити в Будапешті з Петрушевичем.

Про обставини, в яких галицький уряд відмовив дозволу на перехід Червоної армії на Угорщину, мені нічого не відомо. Зі споминів Назарука²⁰ знаю про переговори Петрушевича з делегацією радянського уряду України про союз проти Антанти; Петрушевич відмовився.

В Парижі, куди я поїхав з Вітовським²¹, що був командиром українських частин, що в ночі з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. заняли Львів, я застав цілий хаос боротьби груп та орієнтацій. Делегація була об'єднана: входили в неї делегати Директорії й Державного Секретаріату (так, що й я з Вітовським ввійшли в склад її). Боротьба йшла по таких лініях: між головою делегації Сидоренком²² і заступником голови делегації Панейком, що стояв на тому, що він, Панейко, має право співрішати про всі справи, але Сидоренко і взагалі делегати Директорії не повинні вмішуватися в галицькі справи; між Сидоренком, що стояв на становищі самостійності, і групою Марголін²³—Шульгін²⁴—Панейко, що вела розмови з російськими угрупованнями про федерацію; далі між с[оціял]-д[емократами], с[оціялістами]-р[евольюціонерами], с[оціялістами]-ф[едералістами] про різні дрібніші справи. До цього всього долучилася тепер ще боротьба Панейка й Томашівського проти мене й Вітовського: Панейко й Томашівський стояли на тому, що тільки вони повинні вирішати галицькі справи; ми знов з Вітовським були проти їх галицького сепаратизму та федералістичної орієнтації.

Крім цього, ми з Вітовським були проти ставлення наголосу на те, що боротьба з большевизмом є боротьба в інтересі цивілізації і т. п., фразеологія, якою послуговувалися деякі (навіть і нами підписані!) ноти делегації; нам доказувано, що тільки в такому випадку на ці ноти буде звернена увага.

Щодо федералістичної орієнтації ми з Вітовським починали хилитися до думки, що якщо йти на федерацію, то не з Денікіним, а з большевиками.

Після невдачі нашої спеціальної місії (перемир'я з Польщею) Вітовський виїхав до Відня, щоб дістатися до Камінця й поінформувати Петрушевича. Літак, яким він вилетів з Берліна, загорівся, і він загинув.

Зате до Петрушевича дійшла інформація Панейка, що мала вплив на перехід Галицької армії до Денікіна.

Я виїхав з Парижа під кінець серпня, щоб зайнятися сім'єю, що приїхала з Галичини до Відня, й, устроївши дітей на науку в Швейцарії, в листопаді вернув знов до Парижа.

Тим часом ситуація зовсім змінилася. **На Україні** — вступна угода Петлюри з Пілсудським (листопадова Варшавська декларація), угода Гал[ицької] армії з Денікіним, приїзд Петрушевича до Відня. **В Парижі** — призначення на голову делегації Тишкевича²⁵, що мав завдання в душі варшавської угоди; з другого боку, утворення Панейком "Українського комітету" на федералістичній платформі в складі галичан і таких малоросів, як Моркотун, Могилянський і ще хтось там.

В таких умовах я вважав мою політичну місію в Парижі за скінчену; формально мене Петрушевич звільнив з моєї посади; я став приватною особою.

Мені було ясно, що не можна йти ні з Варшавою, ні з Денікіним, однак я не мав поняття, що діється на рад[янській] території.

В лютому 1920 р. я виїхав з Парижа до Німеччини, забрав сім'ю з Швейцарії й поселився в Гайдельберзі, вибираючи свідомо місто, далеке від всякої емігрантщини, що кишіла в Відні, Празі та Берліні. Дітям я хотів дати змогу користати з німецької школи, без впливу емігрантщини, а сам занявся науковою працею.

Мої політичні настрої відбиває стаття в "Frankfurter zeitung", поміщена в серпні 1920 р. з приводу телеграми Керзона до Чичеріна; я говорю, що ця телеграма є такий самий маневр для рятування Варшави, як телеграма Вільсона з 20 березня 1919 р. для рятування Львова; далі вітаю заняття Галичини Червоною армією як визволення її з-під Польщі, зазначаючи, що російсько-українські відносини в Країні Рад знайдуть розв'язку. (Ця стаття була в моєму архіві і є, певне, в забраних у мене матеріялах.)

В вересні 1920 р. я через радянське посольство в Берліні передав листа до брата дружини В. Таратути; в листі прохав якнайповніше зорієнтувати мене про все те, що стосується Радянської держави. Однак цього листа не передано, і В. Таратута, хоч в ті часи бував часто в Німеччині, не міг установити зв'язку з нами.

На початку 1921 р. утворився в Відні Український вільний університет; з осені 1921 р. його перенесено до Праги, де він зорганізувався на зразок чеських університетів і дістав державну допомогу. Університет був зорганізований головню галицькими силами для галицької молоді на еміграції. Та з напливом наддніпрянської професури, як також студентства, він згодом став набирати специфічний петлорівсько-шаповалівський характер, причому треба зазначити, що домоною Шаповала²⁶ були більше Подєбрядська господарська академія та Празький педагогічний ун[іверсите]т ім. М. Драгоманова.

В Українському університеті були такі галичани (рахуючи від найстарших віком до наймолодших): Іван Горбачевський (до війни— професор чеського університету у Празі, визначна сила в галузі медичної хімії)²⁷, Степан Смаль-Стоцький (до війни — професор української літератури в університеті в Чернівцях і буковинський політик)²⁸, Олександр Колесса (до війни— професор української літератури в університеті у Львові та н[аціонал]-д[емократичний] депутат до австр[ійського] парламенту)²⁹, Станіслав Дністрянський (до війни — професор австрійського цивільного права в університеті у Львові та н[аціонал]-д[емократичний] посол до австр[ійського] парламенту)³⁰, Степан Рудницький (до війни— доцент географії в університеті у Львові)³¹, Володимир Старосольський (до війни— адвокат у Львові, один з провідників укр[аїнських] с[оціал]-д[емократів]), Михайло Лозинський, Іван Мірчук (молода людина, доцент філософії)³², Роман Смаль-Стоцький (син Степана, в рр. 1921—22 — петлорівський посол у Берліні)³³. З них досі остають у Празі Горбачевський, Степан Смаль-Стоцький та Дністрянський; Лозинський і Рудницький виїхали в СРСР; Старосольський вернув до Львова; Мірчук працює, мабуть, в берлінському Українському ін[ститу]ті; Роман Смаль-Стоцький — у Варшаві.

Я працював в університеті в рр. 1921—27 (цебто до виїзду в СРСР) як професор міжнародного права. В рр. 1921—24 жив я в Празі тільки під час викладів, а на канікули, що обнімали разом коло 5 місяців у році, їздив до сім'ї в Німеччині та (в рр. 1923 та 1924) на політичну роботу до Женеви, Парижа та Лондона (про що нижче).

Моя політична позиція була: рішуча лінія проти Польщі і нерішуча — проти большевиків. Внутрішньо я був у стадії переорієнтації, що й виступало назверх у нерішучості проти большевицької лінії.

Це й відмітили студенти: на листопадове свято (утворення ЗУНР) вони мене запрошували на промовця; на січневе свято (Четвертий універсал Ц[ентральної] Ради та проголошення об'єднання на Трудовому конгресі) — Старосольського.

Моя політична увага була сконцентрована на Галичині. Я стояв на тому, що треба довести до кінця лінію уряду Петрушевича, щобто добитися вирішення Антанти, а там стане видно, що далі. Я вважав за доцільну боротьбу, що мала на меті скріплення цієї лінії: бойкот польської державности, терористичну боротьбу і т. п. З УВО, що вела терористичну боротьбу, я не був організаційно зв'язаний, але знав окремі особи і ставився до їх акції прихильно; зокрема, з Коновальцем я був знакомий (хоч не близько) ще перед війною. При цьому особисто в рр. 1921 та 1922 я був до певної міри в стадії відпочинку після тих турбот, яких зазнав я з сім'єю в бурхливі роки 1914-20. Діти спокійно вчилися, я працював в університеті, а там побачимо, що далі.

Рішення Антанти про Галичину (14 березня 1923) поставило перед цілою галицькою еміграцією питання: що далі?

Краєві партії перейшли до льояльної опозиції проти польської державности, більшість еміграції збиралася вертати, співробітники Петрушевича подали в димісію.

Я особисто всією моєю роботою від початку імперіялістичної війни був зорієнтований проти Польщі, думка про те, що я мушу стати польським громадянином, мої сини — польськими солдатами, була мені така ненависна, що я вирішив не тільки особисто остати на еміграції, але й зайняти надалі непримиренну лінію проти Польщі.

Повернувши після 14 березня 1923 р. з Парижа, Петрушевич прохав мене написати мою думку про політичний стан для переслання її до Краю. Я рекомендував далі непризнавання польської державности й національно-революційну боротьбу, як також затримання закордонного центру під керівництвом Петрушевича.

Мабуть, в м[ісяці] червні 1923 р. Петрушевич, що вже був переселився з Відня до Берліна, запропонував мені стати його співробітником, щось в роді "єдиного міністра" неіснуючого уряду. При цьому він розповів мені про свої зв'язки з радянським урядом. Його платформа була така: визволити українські землі з-під Польщі можна тільки при допомозі міцної СРСР; щодо соціального ладу — він не комуніст, але який лад буде в майбутньому в Галичині, це для нього не так важно, нехай буде радянський, комуністичний.

Так само розповів він мені про свої зв'язки з УВО, вони весь час були напружені, УВО не хотіла бути йому підчиноюю, а рівноправною з ним силою. На УВО, рахував він, що вона pomoже утворити новий національно-революційний фронт у Галичині.

Я прийняв пропозицію, в липні й серпні працював у Берліні, а на вересень поїхав до Женеви, де утворив спільний виступ українців, білорусів і литовців проти вирішення з 14 березня 1923 р. (до нас у справі охорони нацменшостей приєднався й німецький делегат, очевидно, сам не з Польщі).

В дусі нової орієнтації я писав статті в нашій берлінській часописі "Українським прапорі", писав кореспонденції до американської "Свободи" (там ця орієнтація не знайшла прихильности, й мої статті перестали друкувати) й написав брошуру "З Новим роком 1924"³⁴.

Як співробітник Петрушевича я ввійшов у контакт з УВО. В той час між нами була мова тільки про протипольську акцію УВО. Крім цього, я

знав, що один з діячів УВО їздив від Петрушевича до Москви, другий — з Краю до Харкова; про протирадянську акцію УВО не було ніякої мови.

Навесні 1924 р. утворився “Комітет народів, поневолених Польщею”. В склад комітету ввійшли: від українців — Михайло Лозинський та Антін Петрушевич (син президента Петрушевича), від білорусів — Ластовський, від литовців — Вайлоніс. Комітет мав за завдання виступати в Західній Європі проти режиму польської окупації на зах[ідньо]укр[аїнських], зах[ідньо]білоруських та литовських землях. Від імени комітету я був у червні в Лондоні, в липні й серпні весь комітет був у Парижі, в вересні — в Женеві. В Парижі ми видали протипольський маніфест, що його помістила “Ège nouvelle”, орган Ерріо ³⁵, що був тоді президентом кабінету. З цього приводу польська преса писала, що поміщення цього маніфесту рівняється поразці на полі бою.

Під кінець 1924 р. я розійшовся з Петрушевичем. Мої заходи, щоб утворити організацію в Краю, яка дала би новий мандат Петрушевичеві, він уважав замахом на своє право президента, і на цьому ми розійшлися. Причини я пояснив докладніше в львівському часописі “Новий час” і в окремій брошурі ³⁶.

Після цього урвалися також мої зв'язки з УВО.

Вищенаведена платформа Петрушевича мене не задовляла. В мені відбувалася еволюція від мого колишнього анархо-комунізму до радянської державності й наукового комунізму.

При кінці 1923 або на початку 1924 р. я з доручення Петрушевича зайшов до радянського повпредства в Празі в справі транспорту до СРСР. (Цими транспортами я не займався) ³⁷. Нав'язавши таким способом знаомство з повпредством, особисто з тов. Калюжним Н. М. ³⁸, я це знаомство продовжав, і воно перемінилося в політичний зв'язок. Я його інформував про плани (потім про роботу) комітету, за його порадою звернувся в Лондоні за допомогою до Раковського, що зв'язав мене з Морелем (E. D. Morel).

Після мого розриву з Петрушевичем я, маючи політично зовсім вільні руки, ще більше зблизився до повпредства (в 1925 р. особисто зустрічався з Приходьком А. Т. ³⁹, в 1926 р. — знов з Калюжним). Так утворився тісний політичний контакт; ту політичну роботу, яку я вів тоді (статті в чужоземній пресі про польську окупацію Зах[ідньої] Укр[аїни]), я вів у повнім погодженні з повпредством і діставав на цю роботу (за статті треба було платити редакції) невеликі кошти.

Так в рр. 1924—1926 я пройшов еволюцію до радянської державності й комунізму й за порадою Калюжного рішив переїхати в СРСР. Діти мої, що тим часом покінчили високі школи, теж пройшли цю еволюцію і погодилися на моє рішення.

Виїжджаючи до СРСР, я порвав ідеологічно і фактично з усім моїм протирадянським минулим, порвав усі зв'язки з людьми, що остали на протирадянських позиціях, порвав навіть зв'язки з закордонними буржуазними вченими. Про цю нечисленну особисту кореспонденцію, яку я ще вів з закордоном, можу дати якнайбільш вичерпуючу інформацію.

Збираючися в СРСР, я зібрав підсумки моєї еволюції в брошурі “Уваги про українську державність”, що вийшла в погодженні з повпредством ⁴⁰. Треба завважити, що я особисто еволюціонував далі: не тільки до радянської державності, але й до комунізму; однак брошура мала практичне завдання: потягнути за мною кола лівої інтелігенції, і тому в ній дано тільки те, що для неї на даному етапі було спринятне.

Моя політична робота в рр. 1925—[192]7 складалася головно з статей в паризькому журналі “Revue internationale”, що його використовували як трибуну менші держави; за поміщення статей треба було редакції платити, й на це йшли ті кошти, що я їх діставав з повпредства.

Поза цим я взяв участь у першому панєвропейському конгресі в Відні в осені 1926 р. і в Комісії для нацменшостей заступав думку приєднання зах[ідньо]укр[аїнських] та зах[ідньо]біл[оруських] земель до СРСР. Цей виступ був погоджений з тов. Калюжним у Празі і тов. Берзіном ⁴¹ у Відні.

Приїхавши до СРСР, я старався по найліпшій волі працювати згідно з тими настановами, що їх визначали компартія і радвлада. Мушу ствердити, що не знаходив я належної допомоги й підтримки, про що вже говорив слідчому т. Соколову. Коли б ця допомога й підтримка, я зробив би багато більше й ліпше і здобув би таке довір'я, що тепер не стояв би під таким важким обвинуваченням.

Хоч я морально сприяв радлад і комунізм, одначе для наукового робітника треба ще було здобути відповідне наукове угрунтування. В цьому відношенню майже чотири роки (1924—1927) зв'язку з Празьким повпредством майже нічого мені не дали; ті представники повпредства, що мали зі мною зв'язок, про це не постаралися, хоч я не раз прохав їх підібрати мені відповідну літературу і т. д. Прийшлося все це здобувати тут, на місці, також переважно самому, без належного керівництва. Наскільки я здобув ту базу, свідчать мої друковані роботи. Як я бився на всі боки, щоби здобути більше, свідчить моя записка до тов. Кагановича, що знаходиться в забраних у мене матеріялах.

В 1930 р., в зв'язку з заявою акад. Палладіна про вступ до партії, я почав розмови про вступ до партії. Говорив про це з т. Бараном (тоді головою Укрнауки) ⁴², з т. Брандтом (що тоді саме кінчив Інгосп як мій студент і став директором Радбуду), з Трублаєвичем П. С., що належав до керівних партійців в н[ауково]-д[ослідному] ін[ституті] Радбуду, говорив з Скрипником, Порайком. Мені всі казали, що цю думку вітають, але до реалізації не підходили. Аж на початку 1932 р. я домовився з партбюром Радбуду, щоби зробити публічний виступ на ленінському святі і подати заяву, що я й зробив. Та дальше того справа не посунулася.

Ось найважливіші моменти з мого життя та з моєї громадсько-політичної діяльності. Про кожний з них я готов дати всі бажані додаткові відомости.

* * *

Тепер вертаю до того, із чого почав: до обвинувачення мене в приналежності до таємної протидержавної організації, а саме — як це мені 27/III уточнив слідчий, до “Української воєнної організації” на території СРСР, що має зв'язок з УВО.

Як я вже зазначив на початку, **рішуче заперечую приналежність до цієї організації як також яке-небудь знання про її існування.**

Я вже вище зазначив моє відношення до УВО в періоді моєї політроботи за кордоном в рр. 1919—1927. Окремі особи цієї організації були мені відомі. (Взагалі, стоячи в центрі українського життя Галичини, я знав майже всіх діячів навіть повітового масштабу, із багатьома був особисто знакомий.) Її протипольську акцію, що була найживіша в 1922 р., я вітав. В 1923—[192]4 рр., як співробітник Петрушевича, що тоді ще кооперував з УВО, я підходив ближче до неї. Після розриву з Петрушевичем я ще рік, а може, й півтора переписувався з Коновальцем, що давав мені відомости про внутріпартійні справи в Галичині. В міру того, як я щораз тісніше зв'язувався з Празьким повпредством, мій інтерес до УВО, а, мабуть, і її до мене, слабшав і в кінці ще на рік перед виїздом всякі зв'язки увірвалися.

За весь той час ішла мова тільки про акцію в Зах[ідній] Україні проти Польщі. Про протирадянську акцію зі мною ніколи не говорено, і я навіть не думав тоді, що така акція ведеться. Инакше був би про це

говорив у повпредстві, щоб вияснити моє становище. Про ті мої зв'язки з УВО, про які говорю, **повпредство знало**.

Перед переїздом до СРСР я порвав усі не тільки суто політичні, але і всякі інші зв'язки за кордоном, не тільки українські, але й чужоземні, навіть такі, що могли би бути корисні для СРСР, як журналістичні, наукові і т. д. Як окрему подробицю згадаю свій зв'язок з Віктором Башом (Victor Basch), професором Сорбонни в Парижі, головою франц[узької] Ліги прав людини і громадянина, визначним діячем (може, й керівником, не знаю) французького Тов[ариств]а друзів СРСР. З ним у мене в 1924 р. наладились гарні зв'язки. Звідси я йому не написав ні слова. В останні часи, коли читав у нашій пресі інформацію про його радянськільські виступи в паризькій пресі, не раз думав про те, що мої зв'язки з ним (як і з багатьома ин.) були би корисні для СРСР.

Моя переміна орієнтації, мій переїзд до СРСР були **не переминою тактики**, — як мене обвинувачують, — **а переминою переконання**.

Моїм ідеологічним нашаруванням молодости був **анархо-комунізм**, я з 1901—1907 рр. жив головню атмосферою російської революції; в рідні моєї дружини були активні революційні діячі. Я вже згадував, що я вже в 1920 р. шукав зв'язків з В. Таратугою; це було змагання вхопитися за цей зв'язок, щоб зв'язатися з радвладою й партією. В цій справі я вів аж до його смерті переписку з ним, починаючи з 1925 р., коли мені вдалося утворити з ним зв'язок. А утворився цей зв'язок так, що дружина написала до Каменева чи Зінов'єва (тепер не тямлю, до котрого з них) прохання передати йому нашу адресу. Потім, як він при кінці 1924 р., після визнання СРСР Францією, їхав у делегації Красіна до Парижа, дружина зустрілася з ним у Берліні; при його повероті з Парижа я зустрівся з ним у Берліні в січні 1925 р. Потім переписувався.

Як я шукав контакту з представниками компартії і радвледи, свідчить також цей факт: під час нашого побуту в Цюріху 1902— [190]3 рр. між рос[ійськими] студентами був Йоффе, с[оціал]-д[емократ]. Коли в радянській дипломатії появилoся ім'я Йоффе ⁴³, ми хотіли переконатися, чи це не наш давній знакомий. З цією метою дружина заходила до Йоффе, коли він був повпредом у Відні. Показалося, що це не наш знакомий. Але він знав В. Таратугу, і дружина говорила з ним про мою політичну роботу; потім я йому ще післяв записку.

Ні, вибираючися до СРСР, я не кривив душою перед радвладою. Це було моє найглибше бажання влитися в будівництво радладу, злитися з радянською громадськістю і по змозі з компартією і стати співробітником того нового ладу, що будується на території СРСР під проводом компартії. Цього нового ладу я шукав, коли дійшов до анархо-комунізму; реалізацію його я бачив у СРСР; відкинувши анархо-комуністичну утопійність, я старався стати комуністом-більшевиком.

Я хотів все моє знання, перетопивши його в огні марксизму-ленінізму, віддати на службу будови соціалізму; я хотів, щоб для цієї самої справи працювали також наші діти, яких ми виховали на добрих знавців свого фаху і свідомо тримали здалека від емігрантщини. Вся моя праця була для України, але ж я, хоч приведенний обставинами до співпраці з буржуазними партіями (до речі: я ніколи не був організаційно зв'язаний з укр[аїнськими] буржуазними партіями (поминувши мою приналежність в рр. 1899—1901 до радикальної партії), і співпрацюючи з ними, стояв поза їх організаціями) *, **не вважав ніколи своїм ідеалом буржуазної України**, і я вибрав для себе і для своєї сім'ї за батьківщину **Радянську Україну**, таку Україну, яку утворила компартія через Жовтневу революцію. Я в автобіографії точно зазначив роботу того періоду, що його треба вважати протирадянським (1917—1923). Одначе і в цьому періоді, починаючи з 1920 р., я не був у **моїй свідомості ворогом** радянського ладу, а тільки **противником**. Я знаю, що це буржуазне визначення, яке на

грунті СРСР не може мати пристосування; тут нема й не може бути противників, а є тільки клясові вороги. Тільки ж я пишу про той період, коли я радянської дійсності не знав. Для аналогії покличуся, що противником радянського ладу був у свій час Ромен Роллан, такими ж противниками є переважно члени чужоземних товариств друзів СРСР. Я знаю, що в рішачий момент вони мусять стати або на цей, або на той бік, з противників перемінитися або в визнавців та оборонців радладу, або в його ворогів. Пишу це тому, що й я з 1920 р. був уже не ворогом, тільки противником, з 1924 р. **перестав бути** противником і перейшов еволюцію, що на її основі вважав себе в праві просити залучити мене в лави компартії.

На все це я дістаю тверду відповідь, що все це свідчить тільки проти мене, бо все це була тільки **тактика запільщика**.

Можу відповісти тільки одно: запільщиком я не був ніколи в життю. Вже це одно повинно навести на думку, чи надається на запільщика людина, якій 50 років життя, якщо вона до того часу в запіллі ніколи не працювала? І чи внутрішньо здатна вона взяти на себе ризик запільщика?

А при цьому треба зважити всі мої особисті обставини. Попереднє життя нас не жаліло, ми весь час мусли твердо битися з ним. Після всего цього ми з дружиною хотіли відпочити, я хотів присвятитися творчій науковій роботі, на яку ніколи перед тим не мав досить вільного часу й відповідних умов; дружині хотів забезпечити спокійну старість в тій країні, де вона вродилася й виросла, вернути її в її сім'ю з того одиноцтва, в яким вона жила за кордоном.

Жахливе обвинувачення, яке впало на мене, — це для мене страшна загадка, якої я ніяк не в силі розв'язати. Пояснюю собі тим, що моя попередня діяльність за кордоном могла бути основою для тих, що творили злочинну організацію, щоби вважати мене "своєю людиною", хоч всі мої виступи від 1924 р. й особливо тут, на території СРСР, кричали проти того. Я ж почув важкий закид, що й моя заява в "Силі" ⁴⁴ з 1931 р. була тільки маскою! Пояснюю собі далі тим, що по **тім боці** декому бажано, щоб мене роздавила караюча рука радвллади. Я ж — запеклий ворог шляхетсько-буржуазної Польщі, що зазначив цілою своєю діяльністю. Я від появи моєї брошури "Уваги про українську державність" тішуся ненавистю ундістів і всяких інших укр[аїнських] фашистів. Їм вигідно, щоб мене роздавлено і щоб факт мого роздавлення вони могли використати проти тієї лінії, яку я вів від переходу на радянські позиції. Моє минуле я хотів віддати також на службу радладові; хотів показати іншим, що вони повинні піти тим шляхом, яким я пішов. І показати, що на той шлях не треба ставати, що він заведе в ДПУ, — це вигідно ундістам. Ось — мовляв — яка це радянська Україна, коли навіть такий Лозинський розторошений нею! Львівський консул т. Радченко при особистім побаченні зі мною в Харкові в 1932 р. (а може, при кінці 1931 р., не тямлю добре; побачення було в приміщенні Уповноваженого Наркомзаксправ), інформуючи мене про львівські справи, сказав: "**Якщо з Вами тут щось сталося би, ундісти з того добрий хліб їли би**".

В кінці пояснюю собі тим — і це для мене найсумніше, — що основою вважати мене "своєю людиною" могли послужити мої розмови з тими людьми, яких я вважав добрими радянцями і добрими партійцями.

Щодо цього треба відзначити, що я прожив увесь вік за кордоном, що на мені оставило сліди моє перебування в усіх західноєвропейських центрах, де люди не рахуються з словами, бо слово має там зовсім інше значіння, ніж в СРСР. При найліпшій волі цих впливів годі позбутися. І коли я вищезгаданим людям говорив чи про свої особисті клопоти, чи про загальні недоліки, то рахуючи, що маю перед ними право, щоб вони мене вважали добрим радянцем, а так само рахуючи їх за добрих радян-

ців чи добрих партійців, може, не все рахувався як слід зі способами вислову, що також могло навести на думку, що я “своя людина”.

Я дуже добре розумію, що це пояснення дуже й дуже недостаточне. І тут для мене, власне, трагічна загадка, об яку я б’юся, як головою об мур. Мені кажуть, що я був активним і навіть керівним членом організації, що на це є документи, факти і свідчення, а я цьому не можу протиставити нічого, крім голих запевнень, покликуюнь на мою роботу, що обертаються проти мене, бо ця робота, мовляв, тільки маскувальна тактика, та в кінці вищенаведених пояснень я знаю, що цим мені не розбити важкого обвинувачення. (Якщо я знав би, які це документи, які факти, які свідчення, може, я міг би їх розбити, може, та трагічна загадка стала б мені ясна. А так я [стою безпорадний?] (не вдалося прочитати два слова, відтворення здогадне. — **О.Р.**) і безсильний**.

Так я стою перед тим, що ці обвинувачення розторошать не тільки мене, але й мою сім’ю, бо мені заявлено, що мої сини стоять також під таким самим обвинуваченням, а без мене й синів моя дружина, якій тепер 59 років, остане без даху над головою й без куска хліба.

Яка б не була моя доля, я прохаю радвладу за неї. Вона не з Галичини, вона, живучи зі мною, весь вік терпіла від того, що оточення не сприймає її як свою, вона їхала сюди, щоб закінчити життя між своїми. Вона — старша сестра партійця, якого вона годувала своїми заробітками (їх батько помер і вона остала найстарша в сім’ї), виховувала, вчила, помагала вибратися на революційний шлях, доглядала в тюрмі. Вона виховала четверо дітей, задля яких сама в молодості відмовилася від закінчення університету, вона відмовляла собі всего, від чого треба було в наших важких умовах життя відмовитися, щоб дати дітям добру школу, вона хотіла, щоб вони були корисними робітниками нового ладу в СРСР.

Я не маю ніякої змоги скинути з себе те жахливе обвинувачення, зробити те, що єдино могло би мені принести прощення радвлади, щобто широко покаятися, я не можу, бо про організацію я нічого не знаю.

Доля моя і всієї моєї сім’ї в руках радвлади. Якщо нам призначено бути розторошеними, я прохаю зглянутися на долю моєї дружини.

Хотів би закінчити запевненням, що я бажаю віддати всі свої сили на корисну працю для радладу та на направлення тих шкод, якщо я їх зробив моїми невольними гріхами (про це я писав вище), але ж я знаю, що це запевнення в очах радвлади безвартне.

26—28.III.1933

М. Лозинський

Архів УСБУ по Харківській обл., спр. 013030, т. 1, арк. 5—22 зв. Оригінал. Автограф чорнилом.

¹ *Александровський Сергій Сергійович* (1889—1945) — радянський дипломат. На дипломатичній роботі перебував з 1923 по 1939 р. У 1924—1925 рр. — зав. відділом країн Центральної Європи НКЗС СРСР; 1925—1927 рр. — повпред СРСР у Литві; 1927—1929 рр. — повпред СРСР у Фінляндії; 1929—1931 рр. — Уповноважений НКЗС СРСР при РНК УСРР у Харкові; 1931—1933 рр. — радник повпредства СРСР у Німеччині; 1933—1939 рр. — повпред СРСР у Чехословаччині.

² *Таратута В. Р. (Віктор, Сергєєв В.)* (1881—1926) — член РСДРП з 1898 р., більшовик. Революційну роботу вів у Закавказзі (1904—1905) і Москві (1905—1907), де був секретарем Московського комітету РСДРП. Делегат IV і V з’їздів РСДРП, член більшовицького центру. Не раз зазнавав арештів і заслання, у 1909 р. емігрував за кордон. У 1919 р. повернувся в Росію, у 1919—1926 рр. — керуючий справами ВРНГ, заст. голови хімічного відділу ВРНГ, голова правління тресту “Моссуцко”, голова правління Банку для зовнішньої торгівлі.

³ *Аксельрод Павло Борисович* (1850—1928) — учасник російського революційного руху. З початку 70-х рр. — народник, член гуртка “чайковців”. З 1883 р. — член групи “Визволення праці”. З 1900 р. — член редакції “Искры”. З 1903 р. — один із лідерів меншовиків. Після жовтневого перевороту 1917 р. — емігрант.

⁴ Йдеться про 4-й конгрес II Інтернаціоналу, який відбувся у Лондоні 27 липня — 1 серпня 1896 р. Конгрес, зокрема, висловився проти колоніальної політики, за право націй на самовизначення.

⁵ *Поссе В. О.* (1864–1940) — журналіст і громадський діяч. Редактор журналів “Легальних марксистів” “Новое слово” (1897) і “Жизнь” (1898–1901). Після закриття царом журналу “Жизнь” видавав його в 1902 р. за кордоном. У 1906–1907 рр. виступав за створення незалежних від РСДРП робітничих кооперативів у Росії. Редактор і видавець журналу “Жизнь для всех” (1909–1917). Після жовтневого перевороту 1917 р. займався літературною діяльністю. З 1922 р. — співробітник “Известий ВПІК”. Автор низки праць з питань історії, літератури, мемуарів та ін.

⁶ *Лозинський М.* Українська народня партія // ЛНВ. — 1905. — Т. 30. — Кн. 5. — С. 145–159.

Завершувалася стаття так: “Бо всі ті партії, яких основою є виключно національна ідея, виказують ту характеристичну ознаку, що під їх прапором знаходять пристановище, а навіть опіку і найреакційніші елементи, коли вони тільки національні... Виключний націоналізм мимо найрадикальніших і найдемократичніших фраз уже в самій своїй суті, зі становища соціального питання, антигосподарський, реакційний” (с. 158–159).

⁷ *Радєк Карл Бернгардович* (1885–1939) — діяч міжнародного та російського революційного руху, уродженець Львова, публіцист (див. докладніше його автобіографію (до 1925 р.) у кн.: Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. — М., 1989. — С. 593–609).

⁸ *Махавецина* — течія у російському революційному русі, що виникла наприкінці ХІХ ст. Назву дістала від імені лідера — В. К. Махайського, який вважав інтелігенцію ворожим пролетаріату паразитичним класом, а декласовані елементи — базою революції.

⁹ *Панейко Василь* (1883–1956) — громадсько-політичний діяч, журналіст, уродженець Золочівщини, діяч національно-демократичної партії Галичини, редактор журналу “Молода Україна” (1905), співробітник “Діла” (з 1907), його редактор (1912–1918) і співробітник “ЛНВ” (1908–1914). 1919 р. — держсекретар закордонних справ ЗУНР, згодом член делегації на Паризькій мирній конференції — спершу УНР (заст. голови), 1920 р. — ЗУНР (голова). Після анексії Східної Галичини Польщею був прихильником концепції нової східноєвропейської федерації, в якій Україна разом з Галичиною була б у союзі з більшовицькою Росією (“З'єдинені Держави Східної Європи”, 1922). 1925 р. нетривалий час перебував у Львові як редактор “Діла” і журналу “Політика”, пізніше повернувся до Франції, був закордонним кореспондентом “Діла”. У 30-х роках відійшов від політичного життя, 1945 р. переїхав до Нью-Йорка, 1955 р. — Каракаса (Венесуела), де й помер.

Томашівський Степан (1875–1930) — галицький історик, публіцист і політик, дійсний член НТШ з 1899 р. 1919 р. — радник делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції, 1920 р. — голова її дипломатичної місії в Лондоні, 1921–1925 рр. — у Берліні. З 1928 р. — доцент історії України Краківського університету. Історичні праці присвячені переважно Хмельниччині, добі Мазепи, історії церкви.

Кревецький Іван (1883–1940) — історик родом з Галичини, дійсний член НТШ, директор бібліотеки НТШ у Львові (1905–1914, 1921–1937); редактор журналу “Наша школа” у Львові (1909–1912), урядового органу ЗУНР “Республіка” в Станіславі (1919), історичного місячника “Стара Україна” у Львові (1924–1925). Автор майже 40 праць, присвячених переважно історії Галичини середини ХІХ ст., історії української преси.

¹⁰ *Ціммервальдські конференції* — міжнародні конференції соціалістів-інтернаціоналістів, які відбулися під час першої світової війни за умов краху II Інтернаціоналу. Всього відбулося 3 конференції. Перша — 5–8 вересня 1915 р. в Ціммервальді (Швейцарія), де було утворено “Ціммервальдську ліву” групу на чолі з В. І. Леніним. Друга — 24–30 квітня 1916 р. у Кінталі (Швейцарія). Конференції сприяли відокремленню і згуртуванню більшовицьких елементів у міжнародному робітничому русі, з яких згодом утворився III Інтернаціонал (Комінтерн). Ленін виступив проти участі більшовиків у третій Ціммервальдській конференції, яка відбулася у вересні 1917 р. у Стокгольмі (Швеція).

¹¹ *Крип'якевич Іван Петрович* (1886–1967) — український історик, д-р іст. наук (з 1941), професор (з 1939), акад. АН УРСР (з 1958), засл. діяч науки УРСР (з 1961). Закінчив Львівський університет (1908). У 1909–1939 рр. викладав історію в середніх школах Львова. Дійсний член НТШ (з 1911), редактор “Наукових записок” НТШ (з 1934). З жовтня 1939 р. — зав. кафедрою історії України ЛДУ, з 1940 р. одночасно — зав. Львівським відділом Інституту історії України АН УРСР. У 1946–1948 рр. — старший науковий співробітник Інституту історії України у Києві. У 1953–1962 рр. очолював у Львові Інститут суспільних наук АН УРСР. Як директор цієї установи у 1956 р. виступив ініціатором посмертної реабілітації М. М. Лозинського та деяких інших відомих галицьких діячів, репресованих в УРСР у 30-ті рр. (Див., напр., лист І. П. Крип'якевича до ЦК КПУ та Прокуратури УРСР від 24 серпня 1956 р. з проханням з'ясувати долю відомого галицького соціал-демократа С. Г. Вігика у кн.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20–50-ті роки ХХ ст. — К., 1994. — С. 251–252).

¹² *Дорошенко Дмитро Іванович* (1882–1951) — український історик, публіцист, громадський і державний діяч. В травні — листопаді 1918 р. — міністр закордонних справ Української Держави. З 1919 р. — в еміграції. У 1921–1951 рр. — професор УВУ (у Відні, Празі й Мюнхені).

¹³ *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. — Відень, 1922. — 228 с.

¹⁴ *Сікорський (Sikorski) Владислав* (1881–1943) — польський військовий і державний діяч. В українсько-польській війні 1918–1919 рр. — командир операційної групи (полковник, а не генерал, як дещо передчасно згадував М. М. Лозинський), а потім — дивізії. Відзначився у польсько-радянській війні 1920 р. Шеф генштабу (1921–1922), прем'єр і міністр внутрішніх справ (1922–1923), міністр військових справ (1924–1925), командуючий

Львівської військової округи (1925—1928), з 1926 р. — один із організаторів опозиції Ю. Пілсудському. Після поразки Польщі у вересні 1939 р. очолив еміграційний польський уряд. Загинув в авіакатастрофі.

¹⁵ *Старосальський Володимир* (1878—1942) — український громадсько-політичний діяч, правник, соціолог. Дійсний член НТШ (з 1923). Член Закордонного комітету РУП, керівний діяч УСДП (певний час її голова). Адвокат, виступав захисником на політичних процесях (зокрема, М. Січинського, членів УВО, ОУН), один з організаторів УСС. Співпрацював з “Союзом визволення України” у Відні. Восени 1919 р. — товариш міністра закордонних справ УНР (в уряді І. Мазепи). В 1920—1928 рр. — в еміграції (Відень, Прага): професор державного права УВУ та Української господарської академії у Подебрадах. 1928 р. повернувся до Львова, працював адвокатом. Після вересня 1939 р. — професор ЛДУ, невдовзі заарештований і засуджений до десяти років ув'язнення. 25 лютого 1942 р. помер у в'язниці м. Маріїнська (Західний Сибір).

¹⁶ Комісія Антанти на чолі з французьким генералом Бартелемі (Barthélemy) запропонувала 28 лютого 1919 р. під час українсько-польської війни урядові ЗОУНР перемир'я та демаркаційну лінію (т. зв. “лінія Бартелемі”), що відділяла від України Львів і Дрогобич з Бориславським нафтовим районом. Цю пропозицію українська сторона відхилила (Про комісію Ж. Бартелемі див. докладніше: *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 74—85; з новітньої історіографії див., напр.: *Литвин М.* У кільці фронтів українсько-польської війни 1918—1919 рр. // Львів: Історичні нариси. — Львів, 1996. — С. 367—372 (“Місія Бартелемі”).

¹⁷ *Голубович Сидір* (1873—1938) — галицький політик, адвокат. 1915 р. — член Загальної Української Ради, 1918 р. — держсекретар судових справ ЗУНР, згодом — голова державного секретаріату і держсекретар фінансів, торгівлі і промисловості.

¹⁸ *Угорська Радянська Республіка* була проголошена 21 березня (а не 25-го, як у М. М. Лозинського) 1919 р. і проіснувала до 1 серпня того ж року.

¹⁹ “...яесь темне ідвідуум під прізвищем Пінкер” — очевидно, йдеться про особу на прізвище Пінкер. Ця маркантна постать привернула увагу і В. К. Винниченка, який згадував 27 березня 1919 р.: “Чогось мені все згадується малярський соціаліст Пінкер. Пригадується, як він увійшов у мій вагон по дорозі з Станиславова до Будапешта, як почав уклонятись, стискати руку, ссяти жовто-карими очима. Невеличкий, з круглою головою, нечисто поголений, з нечистими комірчиками. Він погано говорив усіма мовами, а більш усього російською, бо він же був “сквирській ребьонок”, як він сам себе рекомендував, себто родився у Сквирі. Він був у Станиславові в справі організації торговельної комісії до Угорщини. Тепер з цією комісією їхав уже до Будапешта. Він її віз. Він віз і мене. Так він телеграфував з дороги в Будапешт. Невідомо, чого він так ссяв і розсипався у вихвалянні мене, чи хотів од мене чогось, якоїсь користи, чи просто по добродушності своєї владі, але він до того був уважний і поштивий, що надокучив. На кожній станції по Угорщині до мене приходив комендант станції, робив доклад і ждав на накази. Це вже з боку Пінкера було занадто. Його вирази: “Не дам”, “Газети хорошо пісалі для вас” (на вашу користь), “Міністр для заграничних дел”, “Я звоню із своего міністра”, “Я буду постройі план” (Див.: *Винниченко В.* Шоденник. Том 1 (1911—1920) / Редакція, вступ. стаття і примітки Г. Костюка. — Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. — С. 327).

²⁰ *Назарук Осип* (1883—1940) — галицький громадсько-політичний діяч, журналіст і публіцист, член управи Української радикальної партії (1905—1919), співредактор “Громадського голосу”, керівник Пресової квартири УСС (1915), співробітник “Вісника Союзу Визволення України”, член Української Національної Ради ЗУНР, учасник антигетьманського повстання (1918). Автор численних статей, спомінів. М. М. Лозинський має на увазі мемуари Назарука “Рік на Великій Україні” (1920).

²¹ *Вітовський Дмитро* (1887—1919) — один з провідників галицького студентського руху, організатор і сотник УСС, командир українських збройних сил 1 листопада 1918 р. у Львові, полковник УГА, держсекретар військових справ ЗУНР. У травні 1919 р. — член делегації ЗОУНР на Паризькій мирній конференції. 8 липня 1919 р., повертаючись літаком до Кам'янка-Подільського, загинув під час авіакатастрофи.

²² *Сидоренко Григорій* (1874—1924) — український політик та дипломат. Член Центральної Ради, міністр пошт і телеграфу УНР в уряді В. Голубовича (лютий—квітень 1918 р.); голова делегації УНР на Паризькій мирній конференції (січень—серпень 1919 р.), посол УНР у Відні (1919—1922). Помер у Празі.

²³ *Маргалін Арнольд* (1877—1956) — єврейсько-український політик, громадський діяч, адвокат з Києва. Член ЦК російської партії народних соціалістів (до 1917 р.). З 1918 р. — член УПСФ, член Генерального суду УНР (1918), товариш міністра закордонних справ у кабінеті В. Чехівського, член української місії на переговорах з французьким командуванням в Одесі, член дипломатичної місії УНР на Паризькій мирній конференції, згодом посол УНР в Лондоні. З 1922 р. жив у США. Автор численних праць з української та єврейської тематики.

²⁴ *Шульгін Олександр* (1889—1960) — український політик, публіцист. Член УПСФ, член Центральної Ради, генеральний секретар міжнародних справ (липень 1917 — січень 1918 р.). За Української Держави (з липня 1918 р.) — посол у Софії. У 1919 р. Директорією УНР призначений членом делегації на Паризькій мирній конференції, згодом (1920) — головою української делегації на першій асамблеї Ліги Націй у Женеві. З 1921 р. очолював Надзвичайну дипломатичну місію УНР в Парижі. У 1923—1927 рр. — професор УВУ та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. З 1927 р. жив у Парижі, де і похований.

²⁵ *Тишкевич Михайло* (1857—1930) — граф, дипломат, публіцист, митець, меценат. Під час першої світової війни жив у Лозанні (Швейцарія), провадив активну українську діяльність. В лютому 1919 р. урядом УНР призначений головою диппредставництва при Ватикані, потім — української місії на Паризькій мирній конференції (з серпня 1919 р.). Згодом внаслідок розходжень з урядом УНР вийшов з місії. З 1920 р. жив у Польщі, де й помер.

²⁶ *Шатовал Микита Юхимович* (псевдонім *М. Сріблянський*; 1882—1932) — політик і громадський діяч, публіцист, соціолог, письменник. Член РУП (з 1901), видавець і співредактор журналу “Українська хата” (1909—1914), один з організаторів і лідерів УПСР і член її ЦК. Член Центральної і Малої Ради (1917—1918), міністр пошт і телеграфу в уряді В. Винниченка, співавтор IV Універсалу, голова Українського Національного Союзу, співорганізатор антигетьманського повстання. Міністр земельних справ в уряді В. Чехівського за Директорії (грудень 1918 — лютий 1919 р.). З лютого 1919 р. — в Галичині, а незабаром — в еміграції. Секретар дипломатичної місії УНР у Будапешті (1919—1920), потім — у Празі, де, користуючись підтримкою Т. Масарика, розвинув жваву громадсько-політичну і культурну діяльність: голова Українського Громадського Комітету (1921—1925), один з організаторів українських високих шкіл, видавець і редактор місячника “Нова Україна” (1922—1928).

²⁷ *Горбачевський Іван* (1854—1942) — видатний хімік і громадсько-політичний діяч, родом з Тернопільщини. У 1883—1917 рр. — професор чеського університету в Празі (1902—1903 рр. — його ректор). Один із засновників уряду (1923—1924, 1931—1935) та професор УВУ у Відні та Празі. Академік ВУАН (з 1925 р.).

²⁸ *Смаль-Стоцький Степан* (1859—1938) — визначний мовознавець і педагог, громадсько-політичний, культурний і економічний діяч Буковини. Дійсний член НТШ (з 1899), ВУАН (з 1918) та ін. 1885—1918 рр. — професор Чернівецького університету, з 1921 р. — УВУ в Празі (про нього докладніше див.: *Даниленко В. М., Добрянський О. В.* Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність, 1859—1938 рр. — К.; Чернівці, 1996. — 212 с.).

²⁹ *Колесса Олександр* (1867—1945) — мовознавець та історик літератури, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ (з 1899), доцент (з 1895) і професор (1898—1918) Львівського університету. Один із засновників УВУ, його професор, перший і кількарізовий ректор (1921—1922, 1925—1928, 1935—1937, 1943—1944). Професор Карлового університету у Празі (1923—1939). В 1907—1918 рр. — посол до австрійського парламенту. У 1921 р. — голова дипломатичної місії ЗУНР в Римі.

³⁰ *Дністрянський Станіслав* (1870—1935) — видатний правник, родом з Тернополя, професор цивільного права університетів Львова та Праги, ректор УВУ (1922—1923). Академік ВУАН (з 1927). У 1907—1918 рр. — посол до австрійського парламенту. Автор численних праць з цивільного права. Працював над українською правничою термінологією, автор проекту Конституції ЗУНР.

³¹ *Рудницький Степан Львович* (1877—1937) — видатний український вчений, фундатор національної географії. У 1907—1918 рр. (з перервою) — доцент, зав. кафедрою географії Львівського університету, професор УВУ (1921—1926) у Празі. У жовтні 1926 р. приїхав в УСРР, був директором Українського науково-дослідного інституту географії і картографії в Харкові. Академік ВУАН (з 1929). Репресований у справі УВО. Страчений на Соловках 3 листопада 1937 р., в один день з М. М. Лозинським.

³² *Мірчук Іван* (1891—1961) — філософ, історик української культури, громадський діяч, родом із Стрия. Закінчив Віденський університет (1914), з 1919 р. в еміграції: Відень, Прага, Берлін, Мюнхен (де й помер). Доцент (з 1921) і професор (з 1926) УВУ, з 1946 р. — його ректор; професор (з 1926) і директор (1930—1945) Українського наукового інституту в Берліні.

³³ *Смаль-Стоцький Роман* (1893—1969) — науковець-славист, син акад. С. Смаль-Стоцького. Представник УНР у Берліні (до лютого 1923 р.). Професор славистики Варшавського університету (1925—1939). Автор багатьох наукових праць. З 1947 р. в США, де й помер.

³⁴ *Лозинський М.* З Новим роком 1924: Теперішній стан будови Української Держави і задачі західноукраїнських земель. — Женева, 1924. — 77 с.

³⁵ *Ерріо (Herriot) Едуард* (1872—1957) — французький державний діяч, політик. З 1919 р. (крім 1940—1947) — голова партії радикалів і радикал-соціалістів. Прем'єр-міністр Франції (1924—1925, 1926, 1932). У 1924 р. уряд Е. Ерріо встановив дипломатичні відносини з СРСР.

³⁶ *Лозинський М.* Моє співробітництво з президентом Петрушевичем. — Львів, 1925. — 44 с.

³⁷ Йдеться про транспорти інтернованих у Чехо-Словаччині колишніх вояків УГА, які за їх бажанням та згідно з чехословацько-радянською міжурядовою угодою були відправлені в УСРР. Протягом 1924—1926 рр. в Україну прибуло три транспорти загальною кількістю майже 500 осіб. Окремий транспорт з Відня прибув в УСРР у жовтні 1925 р.

³⁸ *Калужний Наум Михайлович* (1886—1937) — український радянський дипломат, культосвітній діяч, журналіст. 1-й секретар (серпень 1923 р. — грудень 1924 р.), радник (квітень 1926 р. — грудень 1929 р.) Повпредства СРСР у Чехо-Словаччині.

³⁹ *Приходько Антін Терентійович* (1891—1938) — український радянський культосвітній діяч, дипломат, правник. Радник Повпредства СРСР у Чехо-Словаччині (січень 1925 р. — квітень 1926 р.), згодом (травень 1926 р. — грудень 1929 р.) 1-й заст. наркома освіти УСРР, заст. наркома юстиції (1930—1933), відп. співробітник арбітражу при РНК УСРР.

⁴⁰ Лозинський М. Уваги про українську державність. — Вiдeнь, 1927. — 87 с.

⁴¹ Берзін Ян Антонович (1881—1941) — радянський дипломат, повпред РСФРР у Швейцарії (1918), секретар Виконкому Комінтерну (1919—1920), повпред РСФРР у Фінляндії (1921), заст. повпреда СРСР у Великобританії (1921—1925), з серпня 1925 р. — повпред СРСР в Австрії. З жовтня 1927 р. до травня 1929 р. — Уповноважений НКЗС СРСР при РНК УСРР. Згодом заст. головного редактора “БСЭ”, керівник Центрального архівного управління СРСР.

⁴² Баран Михайло Лукич (1884—1937) — уродженець Тернопільщини. Закінчив Чернівцький університет. Член УСДП Галичини (з 1903). Під час першої світової війни — сотник УСС, потрапив у російський полон. Член КП(б)У (з 1918), один із засновників КПСГ (згодом — КПЗУ). У 20-х рр. — професор політекономії Київського медінституту (1924—1926), Харківського комуністичного університету ім. Артема (1926—1927), Київського ІНО (1927—1930). У січні 1930 р. призначений головою Головнауки та членом Колегії НКО УСРР. 1933 р. репресований у справі УВО. З листопада 1937 р. страчений на Соловках одночасно з М. М. Лозинським.

⁴³ Йоффе Адольф Абрамович (1883—1927) — учасник російського революційного руху, радянський дипломат. Голова російської делегації під час Брестських переговорів, повпред РСФРР у Німеччині (1918); голова делегації РСФРР на Ризьких мирних переговорах (1921); повпред РСФРР (згодом — СРСР) у Китаї (1922—1924), Австрії (1924—1925). Прибічник Л. Д. Троцького. 17 листопада 1927 р. наклав на себе руки (див. докладніше: Дятелі СССР і революційного руху в Росії: Енциклопедичний словарь Гранат. — С. 422—424; А. А. Йоффе: революционер и дипломат / Публ. В. Г. Сироткина // Новая и новейшая история. — 1990. — № 3. — С. 94—109).

* Частина речення (в дужках) від “до речі...” і до “стояв поза їх організаціями” дописана М. М. Лозинським як примітка на полях.

⁴⁴ “Сила” — львівська щотижнева газета (1930—1932), неофіційний орган КПЗУ.

** Два останні речення — від слів: “Якщо я знав би...” — дописані М. М. Лозинським на полях як примітка.

(Далі буде)